

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра філософії права та юридичної логіки

ЛОГІКА ДЛЯ ПРАВОВИЗНАВЦІВ

Навчальний посібник

Київ 2016

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра філософії права та юридичної логіки

ЛОГІКА ДЛЯ ПРАВОВИЗНАВЦІВ

Навчальний посібник

Київ 2016

УДК 16:34
ББК Ю4
Л694

Авторський колектив:

Бандура О. О. – доктор філософських наук, професор;
Гвоздік О. І. – доктор філософських наук, професор;
Кравець В. М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Михайленко Р. В. – кандидат філософських наук, доцент;
Павлишин О. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Шевчук Р. М. – кандидат юридичних наук;
Щербина О. Ю. – доктор філософських наук, доцент

Рецензенти:

Комаха Л. Г. – доктор філософських наук, доцент, заступник декана з навчальної роботи філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Дубчак Л. М. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Інституту кримінально-виконавчої служби

Рекомендовано до друку вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 23 червня 2016 року (протокол № 14/3-6)

Л694 **Логіка** для правознавців [Текст] : навч. посіб. / [О. О. Бандура, О. І. Гвоздік, В. М. Кравець та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 144 с.

У навчальному посібнику розкрито сучасні теоретико-аналітичні засоби міркувань і механізми засобів логіки у контексті юридичної логіки.

Для студентів, слухачів і курсантів юридичних вишів і факультетів, а також усіх, кого цікавлять проблеми логіки.

**УДК 16:34
ББК Ю4**

© Національна академія внутрішніх справ, 2016
© Бандура О. О., Гвоздік О. І., Кравець В. М. та ін., 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ I. ПРЕДМЕТ ЛОГІКИ ТА ЙІ ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ	8
1.1. Міркування як предмет вивчення логіки	8
1.2. Формальна логіка як наука.....	22
1.3. Практичне значення логіки	29
Контрольні запитання до розділу	33
Задачі	34
Розділ II. ПОНЯТТЯ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ	35
2.1. Загальна характеристика поняття.....	35
2.2. Види понять. Відношення між поняттями.....	41
2.3. Дефініція та поділ поняття	47
Контрольні запитання до розділу	53
Задачі	53
Розділ III. СУДЖЕННЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	55
3.1. Судження як форма думки. Прості судження	55
3.2. Складні судження, їх види та семантичні таблиці.....	62
3.3. Логічні властивості правових норм.....	73
Контрольні запитання до розділу	79
Задачі	79
Розділ IV. ЗАКОНИ ЛОГІКИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ	81
4.1. Загальна характеристика формально-логічного закону	81
4.2. Основні принципи і закони правильного мислення	82
4.3. Співвідношення логічних та юридичних законів	97
Контрольні запитання до розділу	107
Задачі	107
Розділ V. УМОВИВІД ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ	109
5.1. Загальна характеристика умовиводу.....	109
5.2. Види умовиводів	110
Контрольні запитання до розділу	130
Задачі	130
ОСНОВНІ ТЕРМІНИ	132
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	135
ДОДАТКИ. ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ.....	137

ВСТУП

Логічні закони і методи відіграють важливу роль в юридичній теорії та практиці. Для юридичної діяльності характерні не лише певні процесуальні дії, а й інтелектуальна взаємодія – дискусія осіб, залучених до процесу обговорення і вирішення правових питань, проблем правового пізнання, встановлення істини, також її реалізації. Підвалиною юридичної діяльності постає такий принцип логіки, як обґрунтованість, адже всі рішення правника повинні бути строго доказові та чітко аргументовані.

Для того, щоб фахівець правильно обрав потрібну норму, він повинен володіти спеціальними знаннями (бути юристом-правознавцем) і певною культурою аналітичного мислення. Базис юридичних знань надають у відповідних закладах освіти. Потім їх вдосконалюють під час практики. Натомість для розвитку навичок логічного мислення людина повинна додатково працювати над собою. Зазвичай уміння людини міркувати, доходити правильних висновків сприймають як щось дане, однак таке вміння можна вдосконалити навіть на рівні інтелектуальних здібностей. До того ж, існує можливість суто «інструментального» його вдосконалення засобами логіки, що здатне істотно підвищити продуктивність та ефективність інтелектуальної діяльності будь-якого спеціаліста, зокрема правознавця.

Мислення людини є складним, багатограним процесом, який досліджують різні науки. Закони, операції та форми правильного мислення вивчає логіка (від гр. *logos* – слово, поняття, мова; розум, міркування; вчення), яку спочатку називали «аналітика», а згодом – «діалектика». Сучасну назву в науковий вжиток увів П'єр Абеляр у XII столітті. Кожна людина володіє стихійною, інтуїтивною логікою, без якої вона була б неспроможна міркувати і спілкуватися з оточуючими. Проте логічні інтуїції та знання мають різну природу. Тому для успішного вирішення деяких проблем інтуїтивної логіки може бути недостатньо. Це може стосуватися критики неправильних міркувань, коли за

допомогою інтуїції людина здатна відчувати певну помилку в міркуванні, але не може її пояснити, тощо.

У процесі розв'язання проблеми, що передбачає високоступеневу розгалуженість пошукових шляхів, явно нераціональним буде пошук вирішення за допомогою перебору варіантів, адже між числом можливих варіантів (y) вирішення проблеми та числом невідомих параметрів (x), які вона містить, існує функціональна залежність $y = 2^x$. Тобто, якщо проблема передбачає введення 10 або 12 гіпотез, то кількість варіантів відповідно становитиме 1024 і 4096. У разі достатності вихідних підстав для однозначного вирішення проблеми, формальна логіка дозволяє «прокласти маршрут» серед заплутаного розмаїття можливих варіантів підстановки значень змінних і побудувати лише одну, несуперечливу відносно загальних форм раціонального мислення, аналітичну гілку. Отже, логіка – не лише «ігрове» знаряддя для тренінгу розуму, а й потужний інструмент для розвитку практично цінних навиків аналітичного мислення.

На тісному зв'язку логіки та права наголошували віддавна. До тривіуму наук, обов'язкових для середньовічних юристів, належали логіка, граматики і риторика. Логіка навчала мислити, розуміти опонента та дискутувати, граматики – правильно говорити й писати, а риторика – витончено висловлювати власні думки.

Юридична логіка вивчає закони і форми юридичного мислення, спрямованого на пошук істини, навчає правильно будувати під час юридичної діяльності умовиводи та доведення, прищеплює вміння оперувати поняттями й судженнями, застерігає від можливих логічних помилок. Незнання її законів і правил, невміння користуватися ними в процесі правового дослідження нерідко призводять до різноманітних логічних помилок, які в професійній діяльності юриста водночас є юридичними. Тому було визнано, що необхідно закріпити вимоги основних законів логіки в нормах права, перевести їх до рівня нормативних вимог.

У цьому навчальному посібнику реалізовано раціональне поєднання загальноосвітнього та професійного навчання здобувачів вищої освіти. Навчальний матеріал максимально

наближено до специфіки правоохоронної діяльності. Його доповнено теоретичним матеріалом, важливим у контексті інтенсифікації діяльності в різних галузях юридичної науки і практики. Розглянуто питання технологічного характеру, предметом яких є механізми оптимального синтезу логічних методів і методів юридичних наук.

Мета курсу: ознайомити здобувачів вищої освіти з сучасними теоретико-аналітичними засобами побудови міркувань; формувати навички ефективного їх застосування в практиці правового та соціального спілкування.

Предмет курсу: схеми, форми міркувань людей.

У запропонованому курсі основну увагу приділено розвитку та вдосконаленню в здобувачів вищої освіти логічної культури, вмінь логічно правильно міркувати, критично мислити тощо.

Завдання курсу: навчити здобувачів вищої освіти:

- аналізувати юридичну термінологію;
- тлумачити правові документи;
- логічно грамотно будувати міркування і знаходити помилки в міркуваннях опонентів;
- не допускати логічних помилок під час складання офіційних документів;
- конструювати коректну аргументацію;
- розпізнавати прийоми маніпулювання з боку співрозмовника і протистояти їм;
- застосовувати логічні методи в процесі розслідування злочинів;
- будувати слідчі версії з використанням методів логіки;
- застосовувати методи логіки для дослідження наукових проблем у правознавстві.

Таким чином, у результаті опрацювання курсу здобувачі вищої освіти повинні:

знати:

- специфіку предмета формальної логіки як науки про закони і форми правильного мислення;
- умови досягнення істинності знань та подолання помилок у розумовому процесі;

- внутрішню структуру доказового, переконливого, аргументованого і логічно несуперечливого процесу міркування;

- категоріально-понятійний апарат формальної логіки, її закони, принципи, норми, правила, методи, способи, прийоми правильного міркування;

- основи теорії аргументації, способи побудови й перевірки, доведення та спростування гіпотез (версій);

вміти:

- свідомо використовувати правильні логічні способи зв'язку елементів думки під час усного чи письмового міркування;

- регулювати за допомогою принципів, норм і логічних законів процес міркування;

- використовувати знання логічних понять та законів у процесі професійної діяльності юриста і правоохоронця.

Розділ I

ПРЕДМЕТ ЛОГІКИ ТА ЇЇ ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

1.1. Міркування як предмет вивчення логіки

Пізнання є відображенням навколишнього світу у свідомості людини. Вона, взаємодіючи у практичній діяльності зі світом, пізнає різні його аспекти, відкриває закони розвитку природи і суспільства.

Основою пізнавального процесу є чуттєве пізнання, де об'єкт лише даний, але ще не пізнаний. Чуттєве пізнання завжди локалізоване у просторі та часі. Воно неспроможне відділити істотне від неістотного, закономірне від випадкового, а тому не надає можливості відокремлено досягнути сутності речей. Це зумовлює необхідність абстрактного мислення.

Вираз «абстрактне мислення» пов'язаний з терміном «абстракція». Він передбачає, що всі неістотні та випадкові аспекти об'єкта залишають поза увагою й виділяють ті його аспекти, які в обраному контексті є істотними і необхідними. Так, геометрія, розглядаючи просторові форми тіла, залишає осторонь їх речовинний склад, колір тощо. Абстрактне мислення є вищою формою пізнання об'єктивного світу.

Мислення людини – це опосередковане й узагальнене відображення реальності. Цей процес виходить далеко за межі чуттєвого досвіду. За допомогою умовиводів людина дізнається про те, чого не змогла б ані відчувати, ані уявити. Наприклад, швидкість світла у вакуумі становить 300 000 км/с. Існування такої швидкості, визначеної шляхом умовиводів, є беззаперечним, незважаючи на те, що ми неспроможні це уявити.

Таким чином, прогрес науки полягає в розвитку методів наукового мислення. Історія науки засвідчує, що пізнання задля досягнення фундаментальних відкриттів, завжди змушене було переходити межу раніше допустимого і створювати нові методи мислення.

Розслідування злочинів також можна розглядати як різновид пізнавального процесу. Злочинне діяння, що існує незалежно від свідомості представника держави, який розслідує

злочин, стає предметом пізнавальної діяльності останнього. Особливість розслідування виражена в тому, що пізнання фактів реальної дійсності здійснюють через доведення. Доведення – це процес збирання, перевірки та оцінки доказів, встановлення за їх допомогою всіх фактів й обставин, важливих для правильного вирішення кримінальної справи. Проте, якою б істотною не була специфіка доведення, вона є різновидом пізнання, оскільки його мета полягає у встановленні істини.

Мислення відіграє значну роль в розкритті злочинів. Його специфіка передбачає, що працівники правоохоронних органів, які провадять розслідування, не мають змоги безпосередньо спостерігати подію злочину (тоді вони виконували б роль свідків). Їм необхідно відновити картину злочину, використовуючи ті сліди, які правопорушник залишив у пам'яті людей і на навколишніх предметах. Роль мислення в цьому процесі важко переоцінити. Можна зауважити, що в боротьбі правоохоронця зі злочинцем перемагає розумніший. Також мислення необхідне для ретельного аналізу оперативної обстановки на території обслуговування, що є одним з найскладніших етапів роботи над розкриттям злочину.

Розвинене мислення викликає захоплення. Так, незабутнє враження справляють судові промови видатних юристів, а також мудрість людей, які створюють закони і здатні сприяти прогресу суспільства. Вони є взірцями майстерного володіння словом, поєднаного з правильною підготовкою промови, умілим використанням і витонченим аналізом доказів та обставин справи. У правоохоронних органах повинні працювати такі люди, яким властиве логічне мислення окрім інших позитивних рис.

Правове (соціально-правове) мислення – це інтелектуальна діяльність, яка має специфіку та полягає в розв'язанні задач, пов'язаних з використанням правових засобів і правових аргументів. Мислення стає правовим, якщо: по-перше, воно передбачає реалізацію права; по-друге, для досягнення поставленої мети використовують правові засоби; по-третє, під час виконання завдань, враховують закономірності та властивості права, дотримуючись загальнообов'язкових

правил. Правове мислення відображає сутність і закономірності функціонування права й правової системи та спрямоване на здійснення професійної юридичної діяльності.

Необхідно детально розкрити суть поняття «мислення».

Мислення є природною здатністю людини. Як будь-яку іншу здатність, його можна вдосконалювати за допомогою тренування. Саме завдяки цьому чимало людей розвиває своє логічне мислення. Причому вони навіть не помічають, що мислення має певні внутрішні закони. Наприклад один із героїв комедії Мольєра «Міщанин у дворянстві» випадково виявив, що все життя говорив прозою. Така сама ситуація з нашою стихійною здатністю мислити: можна постійно і досить вміло застосовувати закони мислення, однак не мати чіткого уявлення про жоден із них.

Стихійне мислення спирається на так звану логічну інтуїцію, що постає своєрідним почуттям, яке підказує людині, як уникнути логічних помилок і правильно побудувати міркування. Для цих навичок мислення характерними є безсистемність, неповнота і неточність. Так, нещодавно в Німеччині викрили шахрая, який продавав легковірним людям таблетки від глупоти. Товар мав великий попит, що свідчить про значну кількість людей невпевнених у достатності рівня власного інтелекту.

Отже, необхідність вдосконалювати мислення є нагальною практичною потребою. Яким чином якісно підвищити рівень інтелекту? Медикаменти тут безсилі, однак людство відкрило ще один спосіб розвитку інтелекту, окрім тренування, і активно його використовує.

Мислення, тобто рух думки до істини, побудова правильного міркування підпорядковане певним законам так само, як будь-який природний процес. Вивчивши ці закони, можна свідомо здійснювати процес мислення, завдяки чому підвищити його ефективність. Усвідомлення ефективності цього методу відбулося ще на початковому етапі розвитку цивілізації, а колосальний досвід людства є підтвердженням того, що цей шлях дозволяє принципово покращити якість інтелекту.

Дослідження мислення у вказаному напрямі сприятиме утворенню самостійної науки – логіки.

Свідомо побудова міркувань відповідно до законів правильного мислення – значно швидший і перевірений спосіб досягнення істини, аніж логічна інтуїція, оскільки вона не надійна. Таким чином, необхідно мати можливість перевірити її й у разі потреби скорегувати, у чому допоможе вивчення логіки. Однак саме по собі ознайомлення з правилами логіки не вирішує питання, а свідоме їх застосування може спершу супроводжуватися значними труднощами. Відчутного покращання якості інтелекту під час вивчення логіки можна досягти лише тоді, коли буде набуто певного досвіду свідомого використання її положень.

Логічну інтуїцію та знання логічних законів не варто протиставляти одне одному. Ці знання є способом перевірки та розвитку інтуїції, що покликані піднести логічну інтуїцію на якісно вищий рівень і полегшити розв'язання поставлених завдань.

Зазначимо, що логіка – не єдина наука про мислення, що є досить цікавим і водночас складним процесом. Людський мозок – це найскладніша з усіх відомих нам систем. Він складається з величезної кількості нейронів – 15 млрд (деякі науковці називають число до 30 млрд). Кожний нейрон має 3600 зв'язків з іншими нейронами. Тому загальна кількість станів мозку сягає гігантської величини. За підрахунками науковців, це число є найбільшим реальним числом, яке відоме науці. Воно перевищує навіть кількість елементарних часток у тій частині Всесвіту, яку спроможна досліджувати сучасна наука. Тому мислення вивчає ціла низка наук – філософія, фізіологія, генетика, кібернетика, психологія тощо.

Поза межами поля зору цих наук залишається питання щодо досягнення істинного знання за допомогою мислення. Воно є одним з найфундаментальніших серед тих, що ставить перед собою людина.

Саме закони досягнення істини становлять предмет дослідження логіки. Це, звісно, не означає, що інші науки взагалі не цікавляться, до яких (істинних чи хибних)

пізнавальних результатів приводить процес мислення. Проте проблема досягнення істини шляхом міркування – це питання винятково логіки.

Яким чином логіка може вивчати мислення? Адже воно не існує і не може функціонувати саме по собі. Мислення виражається і об'єктивується лише в мові.

Мова – це знакова система, яка слугує засобом вираження думок, спілкування, передачі думок, знань та інформації між людьми і поколіннями.

Вчення про мову як знакову систему розробляли видатні філософи, логіки, мовознавці (лінгвісти). У XX столітті сформувалася особлива наука (теорія) про знаки та мову як знакову систему – семіотика. Засновниками семіотики вважають американських учених Ч. Пірса і Ч. Морріса.

Основним терміном у семіотиці є «знак». Знак – це певний емпіричний об'єкт, який сприймається на чуттєвому рівні та постає представником іншого об'єкта, коли використовується для того, щоб вказати на нього. Знак позначає не лише об'єкт (предмет, явище, процес, дію, подію), а й окремих властивості об'єктів і відношень між ними.

У семіотиці всі знаки класифікують як мовні та позамовні. Позамовні знаки розподіляють на знаки-копії, знаки-ознаки (прикмети), знаки-символи. Знаки-копії об'єднуються за принципом схожості, подібності предмета і його позначення (відображення у дзеркалі, фотографії, відбитки пальців, копії документів тощо). Знаки-копії розподіляють на образи, які називають іконічними знаками, та діаграми.

Знаки-ознаки (прикмети) позначають відношення між об'єктами та між об'єктом і його властивостями (дим – знак вогню, розбитий автомобіль – знак транспортної аварії на дорозі, крадіжка автомобіля – знак злочину, безпідставне звільнення людини з роботи – знак правопорушення).

Знаки-символи – це щось конкретне (предмет, образ), тобто те, що має власний зміст і водночас відображає дещо загальне, абстрактне (поняття, ідею, гіпотезу, концепцію). «Чистий» знак відрізняється від знака-символу тим, що він

просто позначає об'єкт, проте не має власного змісту, не несе певної додаткової смислової інформації, яку можна інтерпретувати. Знак-символ натомість узагальнено й абстрактно відображає явища, предмети та їхні властивості, через власний зміст і встановлює відношення схожості, подібності між різними предметами та явищами (знаки-символи української культури – Т. Г. Шевченко, Леся Українка, червона калина, вишита сорочка, писанка, танець «гопак» тощо; знаки-символи української держави – жовто-блакитний Державний прапор, Державний герб, Державний гімн, опис яких надано в ст. 20 Конституції України).

У мистецтві той чи інший образ реальних живих істот або вигаданих об'єктів часто постає як знак-символ абстрактних властивостей – розуму, таланту, сміливості, мужності, хитрощів, скупості тощо (Шерлок Холмс – символ славетного детектива, наділеного високим рівнем логічного мислення).

Знаками-символами можуть стати реальні індивіди, які з огляду на свої соціально-психологічні особливості в певних соціальних умовах відіграють роль носіїв загальних і абстрактних ідей (давньогрецького філософа Сократа сприймають як символ мудрості).

У правовій діяльності також широко використовують знаки-символи. Наприклад, знаками-символами судової влади в Україні є зображення Державного герба України та Державний прапор України, розміщені в залі судових засідань. До символів судової влади належать також суддівські посвідчення, нагрудні знаки і мантия, зразки яких затверджує Верховна Рада України.

Мовний знак – це одиниця мови, букви, які складаються як зі звукових знаків (фонем), так і з відповідних їм друкарських, графічних знаків. Із мовних знаків будують слова, які об'єднують в речення. Мовні знаки виконують такі соціальні функції: позначення предметів, вираження людського духу, думок, почуттів, настрою, бажань, потреб людини; пізнавальну (людина пізнає світ за допомогою мислення, а мислення реалізується через мову); інформаційну (за допомогою мовних

знаків передаються відомості, знання від людини до людини, від покоління до покоління); комунікативну, тобто функцію спілкування; культурологічну (мовні знаки, знакові системи є засобом засвоєння національної та загальнолюдської культури окремою людиною або соціальною групою, засобом передачі культурних традицій, особистого та колективного досвіду, навичок, умінь).

Усі мови класифікують на природні (розмовні) та штучні (формалізовані). Природні або національні мови виникли історично у процесі практичної та теоретичної діяльності людей. Вони мають алфавіт і граматику. Алфавіт – це сукупність знаків (букв), з яких будують слова, а зі слів утворюють речення. Усі слова, наявні в будь-якій мові, називають лексикою. Граматика – це правила, за допомогою яких зі слів і речень будують тексти (сукупність речень). Природні мови функціонують на різних рівнях і мають різні форми (мова буденна і наукова, народно-розмовна і літературна, мова засобів масової інформації та професійна тощо). Для всіх природних мов характерним є історичний розвиток, що передбачає зміни лексики та структури побудови речень.

Штучні (формалізовані) мови – це особливі системи знаків і символів, створені людьми з певною метою: для скорочення запису текстів, здійснення математичних і логічних операцій зі знаками, уникнення багатозначності (полісемії) природної мови. До штучних або формалізованих мов належать різноманітні системи знаків-сигналів (знаки дорожнього руху), кодових систем (азбука Морзе), мова формул або наукова мова (формули у математиці, логіці, фізиці, хімії тощо), мова програмування (Алгол, Фортран, Кобол). Основна особливість штучних мов полягає в тому, що вони виконують допоміжну роль відносно природних мов, мають вузькофункціональний характер використання та більшу умовність виразу.

Логічний і семіотичний аналіз мови як знакової системи (мовних виразів) здійснюють на рівні семантики, синтаксису, прагматики.

Семантика – це особлива теорія (складова частина семіотики), що нині аналізує природну і штучну мову у двох напрямках: відношення мовних виразів (слів) до предметів, які вони позначають, і зміст мовних виразів. Серед основних семантичних категорій варто назвати висловлювання, ім'я, смисл, значення, референцію.

Висловлювання – це граматично правильно побудоване речення, яке має певний смисл. Вирізняють такі їх види:

- описові або дескриптивні, які мають предметне значення істинності чи хибності, тобто можуть відповідати (повністю або частково) чи не відповідати дійсності;

- оцінні висловлювання, які встановлюють цінність певного предмета відповідно до соціальних (моральних, правових, світоглядних, естетичних норм, стандартів та ідеалів). Оцінки передають словами «правомірне», «добре», «погане», «гарне» тощо;

- змішані, описово-оцінні висловлювання.

Складовою частиною висловлювань є імена. Ім'я – це слово чи словосполучення, що позначає будь-який предмет (об'єкт) або властивість предмета. Імена бувають одиничні або власні (Сократ, Шевченко, Юстиніан), загальні (людина, юрист, право), конкретні (книга, автомобіль, злочинець), абстрактні (доброта, дієздатність, законність), нульові (кентавр, Зевс, Перун).

Об'єктом мислення людини можуть бути існуючі предмети, що належать до класу реальних, матеріальних або емпіричних об'єктів (клас країн Європи, працівників поліції, юристів, правопорушників), а також предмети, створені людською фантазією, творчим мисленням, які належать до класу абстрактних об'єктів (клас абстрактних об'єктів математики, логіки та інших наук, літературних героїв, міфологічних особистостей, героїв народних казок). Абстрактні об'єкти науки (числа, структури, властивості, поняття, висловлювання та ін.) створюють шляхом наукового мислення вчені в процесі наукового пізнання і є його змістом. Прикладами абстрактних об'єктів науки логіки можна назвати такі: поняття, судження, умовивід, логічна структура, логічні відношення,

логічне слідування, логічний закон. Якщо певне ім'я позначає реально існуючий предмет або емпіричний об'єкт, то його називають емпіричним іменем, а якщо воно позначає абстрактний об'єкт – абстрактним іменем.

Кожний окремий предмет, що є елементом певного класу, позначають власним (особистим) іменем («Україна», яка належить до класу країн Європи; «Гай», який входить до класу римських юристів).

Для характеристики класу абстрактних предметів введено термін «порожній клас» (або нульовий), а для позначення особистого імені цього класу вживають термін «порожнє ім'я» («Геракл», «Орфей», «Зевс», які входять до класу героїв давньогрецької міфології).

Слово «термін» має два специфічних значення:

– у широкому розумінні – це слово чи словосполучення, яке позначає реальний або абстрактний предмет. У цьому разі слово «термін» збігається за змістом з поняттям «ім'я», тобто означає те саме. У вузькому розумінні – це слово або словосполучення, введене для позначення предметів, явищ і процесів, які вивчає наука, чи для побудови наукової теорії відповідно до певних правил введення наукових термінів. Наукові терміни специфічні за своїм змістом. Комплекс термінів, якими оперують вчені в галузі певної науки, називають науковою термінологією (математична термінологія, юридична термінологія);

– у логіко-семантичному контексті – це слово і словосполучення, що є складовою висловлювань. Терміни розподіляються на описові (deskриптивні) та логічні.

До deskриптивних належать:

– вирази, які називають або позначають емпіричний і абстрактний об'єкт. Вони мають назву «терм». Терми – це одиничні (власні) та загальні імена;

– предикатний вираз (предикатор) – слово чи словосполучення, що позначає властивості та якості предметів і відношення між предметами;

– предметно-функціональні вирази (предметні функтори-вирази), які позначають предметні функції та операції. До них можна зарахувати спеціальні математичні й логічні знаки, а також такі слова, як «обсяг», «вага», «зріст», «колір». До логічних термінів належать логічні зв'язки, оператори, а також описові вирази.

Слово «смысл» («сeнс») вживають у таких значеннях:

- 1) у повсякденній мові як синонім слова «значення»;
- 2) зміст мовного виразу;
- 3) думка, виражена в словах і словосполученнях;
- 4) мета (призначення) певної події або вчинку (смысл життя чи навчання у вищому навчальному закладі, тобто те, для чого людина живе або навчається у виші).

Мовні вирази можуть мати прямий і переносний, широкий та вузький смысл, а залежно від контексту – філософський, релігійний, науковий, буденний, юридичний і політичний.

Усі імена, зокрема порожні, наповнені певним смыслом, проте можуть не мати конкретного предметного значення. Предметне значення імені (мовного виразу, мовних знаків) – це предмет (об'єкт), який позначається цим іменем. Для позначення окремих предметів або класу предметів, до яких застосовується мовний знак (ім'я), введено термін «денотат». Денотат – це предмет або клас предметів, що позначається особистим або загальним ім'ям у певній мовній (семантичній) системі, або предметне значення імені (слова), об'єкт позначення. Наприклад, слово «Київ» це особисте ім'я, яке позначає столицю України, а саме місто Київ є денотатом, тобто реально існуючим предметом, який позначають особистим іменем «Київ».

Предметне значення мовного виразу може бути істинним або хибним, а смысл мовного виразу, тобто його зміст, людина може зрозуміти або не зрозуміти. Осягнути смысл мовного виразу означає засвоїти його. У процесі засвоєння мовних виразів потрібно спочатку правильно зрозуміти смысл мовних виразів (що саме виражає те або інше ім'я, термін у певному контексті, яку інформацію вони містять у собі), а потім адекватно встановлювати

їхні предметне значення – співвіднести з реально існуючими або з абстрактним об'єктами.

Референція – те саме, що денотат. Вона стосується процесу встановлення відношення між предметом і його іменем. Референція (вказівка, назва, позначення) окремого предмета задля виділення його з певного класу передбачає використання таких способів:

а) назва особистого (власного) імені предмета;

б) надання теоретичного опису предмета як носія певних специфічних властивостей та ознак, без вказівки особистого імені. Такий спосіб називають дескрипцією. Автором теорії дескрипції є англійський філософ, логік, математик Б. Рассел (1872–1970). Наведемо приклади дескрипцій, які вказують на предмет: «автор Кобзаря», «засновник науки логіки», «римський юрист», «Кримінальний кодекс України». Усі дескрипції розподіляють на визначені, що вказують на конкретний предмет («перший президент України», «автор першої кодифікації права»), і невизначені, які вказують на будь-який елемент певного класу («якась книга», «український юрист», «працівник органів внутрішніх справ»). Для дескрипції предметів використовують висловлювання з операторами (знаками) дескрипції: «існує $x...$ », «такий $x...$, що...»; «той x , якому притаманна властивість P » тощо.

Мову як знакову систему, окрім семантики, вивчають також на рівнях синтаксису і прагматики. Синтаксис досліджує систему відношень між знаками всередині певної мови, виявляє різні зв'язки між словами і реченнями, що утворюють певну мовну систему. Прагматика вивчає відношення знакових систем до тих, хто їх використовує, умови використання знакових систем, мовні знаки як засіб встановлення взаєморозуміння між людьми.

Семантика, синтаксис, прагматика взаємопов'язані та постають складовими семіотики. У сучасній логіці терміни «семантика», «синтаксис», «прагматика» мають особливе, тобто логічне значення.

Логічна семантика, логічний синтаксис і логічна прагматика є компонентами металогіки, яка вивчає логічні

числення та формалізовані логічні теорії. Металогіка (метатеорія) здійснює рефлексивний аналіз логічних теорій (формальних систем знання), створюючи для цього спеціальну систему понять – «метасимвол», «метатермін», «метависловлювання», «метаформула» тощо.

Розглянемо взаємозв'язок мислення і мови. Людина мислить за допомогою мови. Мова є засобом мислення, її репрезентантом (представником). Думка людини об'єктивується через мову. Тобто, щоб знати, як людина мислить, потрібно послухати, як вона формулює в словесній формі власну думку, або прочитати те, що вона пише. Єдність мислення і мови реалізується в усному і письмовому мовленні.

Взаємозв'язок мислення і мови полягає в тому, що мислення впливає на мову, а вона чинить зворотний вплив на мислення. Той або інший спосіб, тип, вид, тобто особливість мислення людини відображається в її мові. Українські прислів'я стверджують: «Не пером пишуть, а розумом», «Яка голівонька, така і розмовонька». Наприклад, активність мислення юриста, який аналізує, синтезує, узагальнює, прогнозує, коментує і тлумачить, тобто виконує різноманітні функції, знаходить адекватне вираження в побудові відповідної мови аналізу, синтезу, прогнозування, коментаря, тлумачення, що називають правовою або юридичною мовою. У цьому розумінні мова права є іманентним проявом правової думки, її реальним представником (репрезентантом).

Зворотний вплив мови на мислення описували багато дослідників, зокрема видатний український лінгвіст А. Потебня.

У 30-х роках XX століття американські етнолінгвісти Б. Л. Ворф і Е. Сепір запропонували гіпотезу лінгвістичної відносності, згідно з якою структура мови цілком детермінує (зумовлює) характер мислення та пізнання. Зворотний вплив мови на мислення полягає в її моделюючій функції стосовно нього, якщо послідовність лексичних і синтаксичних (граматичних) елементів мови, а також зв'язки між ними утворюють процес руху думки. Ця моделююча функція мови яскраво виражена на рівні абстрактного мислення.

Логіка як наука вивчає мислення в єдності з мовою. Оскільки мова постає засобом мислення і вираження думок, то логіка вивчає мовні вирази (висловлювання), складовими яких є слова (імена, терміни). Вона виділяє те загальне, інваріантне, що притаманне розумовому процесу – опосередковане відображення дійсності та його адекватне позначення в мовних знаках (словах і словосполученнях). Серед логічних засобів (методів), за допомогою яких здійснюється виділення інваріантів мислення з мовних висловлювань, можна виділити формалізацію, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення. Ці логічні засоби на підставі аналізу мовних виразів дали змогу сформулювати такі категорії, як логічна форма, логічна постійна, логічна змінна, логічний оператор, логічна функція тощо.

Логічну форму тлумачать як спосіб зв'язку змістовних частин міркування. У сучасній формальній логіці форма міркування (його структура), незалежно від його конкретного змісту, є головним об'єктом дослідження. Логічна форма міркування може бути побудована правильно або неправильно. Правильність міркувань полягає в їх відповідності законам і правилам логіки. Логічну форму виділяють на підставі логічного аналізу різних за змістом мовних виразів, які мають логічні постійні та змінні. Наприклад, такі різні за змістом вислови, як «Усі люди смертні», «Усі норми права діють за певних умов» і «Усі підсудні мають право на захист», мають однакову логічну форму, яку можна символічно зобразити штучною мовою загальної логіки – «Усі $S \in P$ ».

Логічна постійна (логічна константа, або логічна зв'язка) – це термін (слово, словосполучення), що є засобом передачі думок, незалежно від їх змісту. До логічних постійних у природній мові належать такі слова, як «ні», «і», «або», «є», «кожний», «усі», «деякий», «а також», «якщо... то...», «неправда, що...».

Логічні постійні не мають самостійного змісту. Вони лише слугують для взаємозв'язку різних змінних, що належать до структури висловлювань.

Змінні в структурі висловлювань – це предмети думок (предметні функтори), які позначають знаками і символами алфавіту природної та штучної мов.

Вирази, що пов'язують змінні, або терміни, які позначають певне логічне відношення між змінними, називають логічними операторами. У різних логічних теоріях наявні свої логічні оператори. Так, у логіці висловлювань логічними операторами є пропозиційні (логічні) зв'язки: оператор кон'юнкції – \wedge (&), оператор диз'юнкції – \vee , оператор імплікації – \rightarrow , оператор еквівалентності – \leftrightarrow , а оператор заперечення позначають як \neg (\neg) тощо.

Логічна або пропозиційна функція встановлює відповідність між предметами в певній предметній галузі, для якої вона має значення істинності або хибності. Суто логічно пропозиційна функція пов'язує постійні та змінні за допомогою перетворення виразу на підставі перебудови змінних у відповідні аргументи. Наприклад, « x – український поет XIX століття», « x – римський юрист II століття», « x – джерело права» – це вирази, які містять у собі змінні x . Їх можна перетворити на вирази, де встановлюється відповідність між предметами в певній предметній галузі, для якої вони набули значення істинності. «Т. Г. Шевченко – український поет XIX століття», «Гай – римський юрист II століття», «Правові звичаї – джерело права». Якщо вираз, що містить у собі змінні, можна перетворити на ім'я, то таку функцію називають іменною. Наприклад, «юрист x », «столиця x », «кордон держави y » – іменні функції, які можна перетворити на імена, якщо замість x і y підставимо такі аргументи: «Петренко», «Київ», «Україна».

Логічна операція – це логічні дії над висловлюваннями і формулами за певними правилами з метою перетворення простих висловлювань на складні, одних формул на інші.

1.2. Формальна логіка як наука

Розпочнемо дослідження питання про вивчення виражених у мові думок, для чого розглянемо методiku вивчення книг. Під час ознайомлення з книгою передусім необхідно визначити її структуру. Основними її рисами є зміст, перелік частин, розділів і параграфів. Проте кожний розділ або параграф має власну структуру. Для того, щоб встановити її, потрібно визначити, до яких результатів приводить автор у конкретному параграфі та як він обґрунтовує необхідність своїх висновків.

Кожне змістовне міркування (те, що приводить до нового знання) є умовиводом або низкою умовиводів. Умовивід – це отримання нового знання лише за допомогою думки, суто мисленнєвим шляхом. У процесі логічного виводу ми безпосередньо не спираємось на досвід і практику. Однак цей процес реалізується з огляду на положення, істинність яких уже встановлена й перевірена на практиці. Таким чином, ми непрямо використовуємо практику для обґрунтування конкретних положень, тобто для отримання нових істин із раніше доведених положень.

Знання, отримане зі встановлених раніше істин, без використання безпосередньо досвіду і практик та лише шляхом застосування логічного виводу, називають вивідним. Воно є необхідною і найважливішою складовою наукового знання, до якого, наприклад, належать всі закони природи.

Основне завдання логіки як науки полягає у вивченні законів зв'язку думок у процесі отримання істинного вивідного знання.

Наведемо приклад умовиводу.

Якщо я вивчу логіку, то я зможу свідомо будувати правильні міркування.

Якщо я зможу свідомо будувати правильні міркування, то я підвищу рівень свого мислення.

Якщо я вивчу логіку, то я підвищу рівень свого мислення.

Цей приклад допоможе нам краще зрозуміти суть умовиводу як структурної форми мислення та визначити його роль. Загалом мислення забезпечує нас новим знанням, оцінкою ситуації та варіантами можливого розв'язання проблеми. Найвідповідальніший момент у мисленні – це формування

висновку на підставі осмисленої наявної інформації. Цю операцію називають умовиводом. Таким чином, умовивід містить у собі «сіть» мислення. Тобто завдання щодо опанування мислення передбачає навчання процесу правильної побудови умовиводів.

Наведений приклад умовиводу досить простий, однак він має внутрішню структуру і складається з таких частин: «Якщо я вивчу логіку, то я зможу свідомо будувати правильні міркування», «Якщо я зможу свідомо будувати правильні міркування, то я підвищу рівень свого мислення» та «Якщо я вивчу логіку, то я підвищу рівень свого мислення». Такі утворення визначають як судження. Цей випадок передбачає наявність складних суджень. Кожне з них є комбінацією двох простих суджень: «Я вивчу логіку», «Я зможу свідомо будувати правильні міркування» та «Я підвищу рівень свого мислення». До складу цих простих суджень належать думки «Я», «логіка», «правильні міркування» тощо, які в логіці називають поняттями. Поняття, судження та умовивід є основними формами мислення, структурними елементами, з яких будують будь-яке змістовне міркування.

Термін «структурна форма мислення» має ще одне значення. Його використовують для позначення структури міркування, організації цього процесу. Наведений у прикладі умовивід складається з трьох складних суджень. Кожне з них містить по два простих судження, утворені з понять. Щоб повністю розглянути форму, тобто структуру цього умовиводу, поставимо таке запитання: що ще входить до його складу (окрім вищеназваних суджень і понять? Це логічні зв'язки, які відіграють надзвичайно важливу роль та потребують особливої уваги. Суть інтелекту полягає в здатності виявляти зв'язки між предметами, явищами, проблемами і доходити відповідних висновків. Зазвичай у розумної людини це виходить краще від інших, в цьому її відмінність.

Суть досліджуваної проблеми передбачає, що вивчення мислення приводить до такого висновку: логічні зв'язки між думками підпорядковані певним законам. Згадаємо наведений приклад. Чи можна стверджувати, що з його засновків, тобто з перших двох суджень, впливає саме той висновок, який ми зробили? Справді, це так. Тут у нас є можливість відчутти силу логічних зв'язків, їх закономірний, об'єктивний характер.

Логіка встановила цілу низку законів, які регулюють зв'язки між структурними елементами правильного міркування. Ці закони, як і форми, мають об'єктивний характер. Вони є своєрідним відображенням форм і законів руху предметного світу, залученого до сукупного процесу праці, до сфери людської діяльності. Мислення є розвинутою здатністю поводитися з будь-яким предметом відповідно до його форми і міри на основі образу, який адекватно відображає цей предмет.

Варто зазначити, що в ході розвитку дослідження мислення не одразу розпочався процес формування законів. Спершу було встановлено, що правильне мислення завжди характеризується певними рисами: по-перше, визначеністю (чіткістю і однозначністю); по-друге, послідовністю, суть якої полягає в незмінності вихідних, початкових значень понять і суджень за повторень, що забезпечує логічні зв'язки у міркуванні; по-третє, несуперечливістю, тобто сумісністю будь-яких двох суджень, які належать до цього складу міркування (їх здатність бути одночасно істинними); по-четверте, обґрунтованістю. Ці риси правильного мислення називають також його принципами.

Правильне мислення повинно бути правильним як за змістом, так і за структурою (формою). Якщо його структура буде неправильною, а зв'язки між елементами (поняттями, судженнями, умовиводами) – не узгоджені з відповідними законами, то таке міркування не приведе до істинного висновку.

Наука, яка прагне підвищити рівень нашого мислення, повинна пояснити, з яких елементів будуватиметься умовивід і як це відбувається, тобто розкрити суть понять, суджень, умовиводів, а також закони, що регулюють зв'язки між думками у процесі правильного мислення. Інакше кажучи, це має бути наука про структурні форми і закони правильного мислення.

Логіка виникла і розвивалася як опис, систематизація та обґрунтування інтелектуальних операцій, способів міркування, структури і законів мислення, що досліджує світ. Логіка виявляє способи досягнення нового істинного вивідного знання, окреслює ті шляхи, які сприяють отриманню правильних, обґрунтованих висновків, спираючись на знання універсальних, найзагальніших принципів зв'язку між формами думки, незалежно від їх конкретного змісту.

Таким чином, постає завдання виявити логічну структуру міркування, тобто виокремити його частини та їх взаємні зв'язки. Знову звернемося до наведеного прикладу умовиводу і застосуємо такий метод. Прості судження, з яких побудовано умовивід, позначимо буквами (будемо користуватися латинською абеткою): судження «Я вивчу логіку» – буквою **A**; «Я зможу свідомо будувати правильні міркування» – **B**; «Я підвищу рівень свого мислення» – **C**. Сполучники «якщо... то...» символічно позначимо стрілкою, тобто \rightarrow . Тоді перше судження можна виразити формулою «**A** \rightarrow **B**». Формула другого судження матиме такий вигляд: «**B** \rightarrow **C**». Тепер порівняємо формули, які ми отримали, між собою. Що з цього випливає? Очевидно, висновок матиме вигляд «**A** \rightarrow **C**». Отже, ми отримуємо такий вираз:

$$\begin{array}{l} A \rightarrow B \\ B \rightarrow C \\ \hline A \rightarrow C \end{array}$$

Якщо порівняти його з нашим умовиводом, то можна побачити відповідність між ними. Метод, за допомогою якого ми одержали структурну формулу умовиводу, називають методом формалізації. Він є головним знаряддям формальної логіки, що визначає її специфіку.

Застосування цього методу полягає в «перекладі» наявної інформації з природної мови на формалізовану, що має виразити її структуру та логічну суть. Ця операція зазвичай потребує уточнення думки, з'ясування всіх її елементів та аспектів, які у виразах природної мови лише розуміються, але перебувають в прихованому вигляді. Точність і повнота вираження думки є необхідною умовою формалізації міркувань.

Коли весь зміст думки виявлено і зафіксовано у знаковій формі, стає можливим міркування, де виведення одних висловлювань з інших здійснюється лише завдяки їх формі, структурі. Саме це ми щойно зробили під час аналізу нашого прикладу. Застосовування логічних правил виводу і виконання формальних перетворень вихідної інформації дає змогу вивести з неї відповідні логічні висновки.

Кінцевий етап застосування методу формалізації передбачає «зворотний переклад» отриманих висновків на природну мову.

Для прикладу розглянемо таку задачу.

Було вчинено злочин. Працівники карного розшуку затримали чотирьох підозрюваних: П., К., Л. та Р. Їхні свідчення, а також інформація, отримана від свідків і потерпілого, дали змогу встановити таке:

1) якщо К. та Р. обидва не брали участі в учиненні злочину, то Л. винен;

2) якщо К. винен, то П. також причетний до вчинення злочину;

3) якщо Л. – злочинець, то П. поза підозрою;

4) якщо П. брав участь в учиненні злочину, то Р. не причетний до вчинення цього злочину.

Необхідно визначити, хто з підозрюваних причетний до вчинення злочину, хто не винен і хто залишається під підозрою.

Застосуємо метод формалізації, для чого оберемо позначення: «П. винен» – **A**; «К. винен» – **B**; «Л. винен» – **C**; «Р. винен» – **D**. До того ж, нам необхідно використати символи поєднання – сполучник «і» (\wedge), і заперечення (\neg). Останній має нюанс застосування: якщо цей символ стоїть перед дужками, то запереченню підлягає весь вираз у дужках. Умови задачі набувають такого вигляду:

1) $\neg (A \wedge D) \rightarrow C$;

2) $B \rightarrow A$;

3) $C \rightarrow \neg A$;

4) $A \rightarrow \neg D$.

Найпростіше застосувати метод припущень. Висунемо відносно П. припущення, що він винен, й оцінимо отримані за таких умов висновки, потім припустимо, що він не винен, і також проаналізуємо результати. Потім висунемо аналогічні припущення щодо К., Л. та Р., після аналізу яких одержимо повну картину.

Формалізація значно полегшує цей процес. Перше припущення (про винність П.) є за даних позначень припущенням істинності **A**, друге (про те, що він не винен) –

припущенням хибності A , \bar{A} (тобто **не- A**). Розв'язок має такий вигляд.

Перший хід:

- 5) A (припущ.);
- 6) $\neg C$ (3, 5);
- 7) $\neg D$ (4, 5);
- 8) $B \wedge D$ (1, 6);
- 9) D (8).

Ми отримали суперечність: № 7 передбачає висновок про те, що D хибне, а № 9 – що воно істинне. Ця суперечність засвідчує, що припущення, яке до нього призвело, є хибним. Отже, A – хибне.

Другий хід почнемо з цього результату:

- 5) $\neg A$;
- 6) $\neg B$ (2, 5).
- 7) C (1, 5).

Третій хід:

- 5) B (припущ.);
- 6) A (2, 5);
- 7) $\neg D$ (4, 6);
- 8) $\neg C$ (3, 6);
- 9) $B \wedge D$ (1, 8).
- 10) D (9).

Тут також наявна суперечність між висновками № 7 і 10, що свідчить про хибність припущення № 5, тобто B є хибним.

Четвертий хід почнемо з цього результату:

- 5) $\neg B$;
- 6) C (1, 5);
- 7) $\neg A$ (3, 6).

П'ятий хід:

- 5) C (припущ.);
- 6) $\neg A$ (3, 5);
- 7) $\neg B$ (2, 6).

Шостий хід:

- 5) $\neg C$ (припущ.);
- 6) $B \wedge D$ (1, 5);
- 7) B (6);

- 8) D (6);
- 9) $\neg A$ (4, 8);
- 10) $\neg B$ (2, 9).

Останній висновок суперечить висновку № 7, тому припущення про хибність **C** є хибним. Отже, **C** – істинне.

Сьомий хід:

- 5) D (припущ.);
- 6) $\neg A$ (4, 5);
- 7) $\neg B$ (2, 6);
- 8) C (1, 6, 7).

Восьмий хід:

- 5) $\neg D$ (припущ.);
- 6) C (1, 5);
- 7) $\neg A$ (3, 6);
- 8) $\neg B$ (2, 7).

Отже, ми отримали такі висновки у формалізованому вигляді: **C** є істинним, **A** і **B** – хибними, а **D** залишається невизначеним.

Потрібно навести їх переклад природною мовою (українською): злочин вчинив Л., П. та К. не винні, а Р. залишається під підозрою (немає достатніх підстав для того, щоб вважати його ні винним, ні невинуватим).

Якщо під час розв'язання наведеної задачі не застосовувати методи формальної логіки, то цей процес потребуватиме значно більше часу і сил.

Перейдемо до розгляду наступного питання. Розвиток науки сприяв розподілу логіки на дві галузі – формальну та діалектичну. Одна з них за своїм змістом збігалася з діалектикою, що постає наукою про найзагальніші закони розвитку світу загалом. До її складу входить сфера, яка належить до розвитку мислення, – діалектична логіка. Діалектика як логіка (діалектична логіка) є наукою про розвиток мислення і категорій – найзагальніших і найглибших понять, що використовуються у пізнанні. Формальна галузь логіки спрямована на вивчення структури мислення за допомогою методу формалізації, створеного задля пошуку граничної формальної визначеності висловлювань.

1.3. Практичне значення логіки

Як відомо, кожна наука прагне до максимальної точності та обґрунтованості власних положень. Для цього науковці використовують різні логічні прийоми. Однак вони потребують впевненості, що самі ці логічні прийоми та операції є правильними й правомірними. Завдання логіки полягає в тому, щоб обґрунтувати логічні операції, встановити умови їх правильності, показати, де і для яких цілей можна їх використати.

Потрібно врахувати, що мислення юриста має певну специфіку – це вид професійного мислення, сфера мислення людини, чітко не обмежена й визначена передусім своїм предметом, тобто правом. Предметом і метою юридичного мислення зумовлені деякі його особливості: раціональність, умисний дефіцит емоційності, точність, яка значно більша, ніж у повсякденного мислення тощо. Саме для нього важливим є доозброєння всім арсеналом сучасної логіки.

Правовому мисленню притаманний особливий зміст. Його можна спробувати розкрити за допомогою: логічно витриманої програми переходу від одного етапу до іншого; аналізу засобів розумової діяльності, які використовуються, і підходів до задачі; нарощування обсягу та підвищення достовірності інформації, що використовується; аналізу руху до поглиблення висновків, підвищення їх повноти і регулятивності.

Можна виділити такі етапи правового мислення. Перший – це виявлення, усвідомлення та формулювання проблеми, пов'язаної з певним об'єктом; отримання правової характеристики об'єкта мислення; формулювання задачі, на розв'язання якої спрямований процес діяльності мислення. Другий етап передбачає аналіз можливостей використання правових засобів і способів вирішення задачі з урахуванням наявних обмежень і можливих наслідків. Третій етап полягає у виборі оптимального варіанта розв'язку, визначенні можливих результатів і негативних наслідків.

Варто пам'ятати, що в такому разі в центрі уваги перебуває проблемна ситуація. Її можна визначити як комплекс обставин, які породжують необхідність прийняття рішення про дії, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з реалізацією законодавства. Виявити проблемну ситуацію означає піддати

соціальну дійсність аналізу, оцінці з позицій чинного права, з цільових позицій визначення необхідності в праві та в його реалізації. До того ж, виявити проблемну ситуацію означає вказати на потребу прийняття відповідного рішення чи зобов'язання прийняти його. Зміст проблемної ситуації становить конфлікт. Якщо він більш чи менш з'ясований, то ініціює правове мислення, ставлячи перед суб'єктом задачу, яка спочатку підлягає усвідомленню і спонукає до пошуку шляхів її вирішення.

Правове мислення має специфічні процедурні засоби. Важливе місце серед них посідає формальна логіка. Отримання поняття, судження, умовиводу – це певне накопичення інформації, а узгоджена з визнанням конкретної загальної мови реалізація цих понять – аргумент рішення, яке приймають.

До процедурних засобів правового мислення належить також часто застосовуване юристами моделювання (висування версій тощо). На подальших етапах широко використовують в правовому мисленні такі засоби: алгоритми, програми, методики. Незважаючи на відмінності цих понять, вони відображають прагнення до впорядкованості, послідовності та чіткості процесу мислення. Фактично правові норми є дещо іншим, ніж програма поведінки: нормування людської діяльності постає стрижнем правової дії на поведінку людей. Тому не дивно, що правове мислення, орієнтуючись на формування програми поведінки, також здійснюється програмно.

Правове мислення використовує змістовні засоби, які охоплюють вихідні положення, принципи, постулати, презумпції, парадигми, доктрини, концепції, наукові гіпотези, теорії, висновки, твердження, узагальнення, соціальні факти й емпіричну інформацію. Особливої значущості в такому контексті набуває правова інформація: тексти законів та інших нормативно-правових актів, судова й арбітражна практика. Змістовні засоби правового мислення, як і процедурні, є інструментами розв'язання інтелектуальних завдань у сфері права. Тому допустимо знехтувати різницею між тезою і висновком, концепцією і теорією, рекомендацією і узагальненням за необхідності застосувати їх до конкретних завдань.

Право має логічну природу, що загалом зумовлює необхідність і можливість аналізу логічних питань правознавства. Право значною мірою має формальну

визначеність. Важливим засобом її реалізації є юридичні поняття та їх дефініції, що розкривають суть правових явищ.

Розв'язання значного кола проблем потребує спільних зусиль вчених-юристів та логіків. Це сприяло формуванню відносно самостійної галузі наукового знання, яка перебуває на межі логіки та права – юридичної логіки.

Загалом закони та правила формальної логіки, вимоги діалектичної логіки не можуть бути основними елементами методів дослідження правових явищ. Однак іноді вони виходять на передній план, визначаючи характер і цілі аналізу юридичних проблем. Правові положення, розглянуті на підставі формальної та діалектичної логіки, становлять суть юридичної логіки.

Існує також логіка права. Розглянемо основні напрями її розробки. По-перше, це всебічний аналіз права як єдиної та формалізованої системи. З точки зору логічної довершеності правову систему можна розглядати як низку структурних елементів:

- правові принципи, зафіксовані в найзагальніших правових нормативних положеннях;
- правові норми та нормативні правоположення, які не є правовими нормами;
- акти реалізації норм права. Розвиток усіх правоположень у вказаній послідовності прослідковується передусім у межах правовідношень.

По-друге, це з'ясування внутрішньої логіки правового розвитку. Вона визначається природою і суттю права, його призначенням для суспільства, а також специфікою права як особливого суспільного явища. Вона виявляється в тому, що право, зумовлено насамкінець суспільними відносинами, а також розвивається відповідно до власних внутрішніх закономірностей.

Також необхідно виокремити логіко-семантичний і логіко-структурний аналіз нормативних приписів, норм права, нормативних та правозастосовних актів. Цей аспект логіки права отримав найсерйознішу розробку в правовій, філософській та логічній літературі. Однак у цьому контексті чимало питань досі потребують вирішення.

Необхідно визначити роль і місце форм мислення (понять, суджень, умовиводів) у процесі регулювання правом суспільних

відносин. Дослідження цього кола питань стосується як правотворчої, так і правозастосовної діяльності. Єдність формальної та діалектичної логіки під час аналізу правових положень дає змогу розкрити логічну й юридичну природу правових понять, охарактеризувати норму права як судження, розглянути правозастосовний (правореалізаційний) процес як творчу побудову умовиводів, що ґрунтується на законі.

Юридичну логіку можна визначити як науку про закономірності застосування логічних положень у правотворчості, правореалізації та в юридичній науці. У взаємодії з правом логіка стає юридичною. Вона формує право, реалізує його. Юридична логіка є логікою розвитку права, діалектичною логікою права, проявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання й загального розвитку права. Недарма авторитетний юрист і філософ права Б. Н. Чичерін наголошував, що «юридичну логіку визнають найістотнішим елементом правознавства».

Зазначимо, що логіка не виникає в якомусь теоретичному ефірі, хоч і може слугувати засобом його конструювання. Своїм корінням вона сягає потреб раціонального планування дій, ефективної комунікації та конструктивної критики, опису, пояснення, обґрунтування і прогнозу. Вона набула важливих соціальних функцій щодо забезпечення й оптимізації економічної діяльності, політичного управління і контролю вже на ранніх етапах становлення суспільства. Ретроспективний аналіз виникнення і розвитку логічного знання підтверджує, що в системі його соціальних детермінант ключове місце (а в деякі історичні періоди – виняткове) посідає метаюридична рефлексія. Діапазон і змістовну глибину цієї рефлексії визначають рівень логічної культури авторів законодавчих систем та ті конкретні еталони логічного знання, на які вони орієнтовані.

Оскільки право є сферою фіксації та силової підтримки багатьох соціальних функцій логіки, а формою його існування є звичай або писаний закон, то воно постає природним середовищем виникнення логіки, що розвивається, і передумовою її подальшого становлення як самостійної науки.

Юридична логіка має не лише теоретичне, а й практичне значення. Результати дослідження у межах цієї галузі наукового

знання безпосередньо пов'язані з практичними потребами правотворчості та правореалізації. Чітке формулювання юридичних норм і нормативних приписів, їх розташування і чіткість викладу в нормативних актах, суворості послідовності правозастосовного процесу з дотриманням правил і законів логіки, що сприяє встановленню істини у кожній справі, – це лише деякі положення, які безпосередньо залежать від успішного вирішення проблем юридичної логіки. Юристи наголошують на необхідності посилення логічних вимог у законотворчому процесі.

Логіка права як напрям дослідження також дає змогу покращити логіко-правову підготовку юристів, рівень якої поки що не відповідає вимогам соціальної практики. Вивчення логіки допоможе підвищити рівень мислення і вдосконалити інтелект майбутнього фахівця.

Виховання юриста, який отримав серйозну логічну підготовку, – головне завдання юридичної освіти. На підставі цього доречно процитувати В. Ф. Г. Гегеля: «Поняття предмета не є нашим природним надбанням. Кожна людина має пальці, якими може взяти пензель і фарби, але це не робить її художником. Подібна ситуація з мисленням: думка про право не є чимось таким, що кожен має безпосередньо, а лише правильне мислення є знанням і пізнанням предмета. Саме тому наше пізнання має бути науковим». Варто погодитися з тим, що не кожен правознавець повинен демонструвати фундаментальні логічні знання, але водночас кожному правознавцеві в професійній діяльності необхідна загальна логічна культура. Наше завдання полягає в тому, щоб підготувати для роботи в правоохоронних органах України висококваліфікованих спеціалістів з розвиненою логічною культурою.

Контрольні запитання до розділу

1. Розкрийте структуру мислення.
2. Охарактеризуйте основні риси формальної логіки як наукової дисципліни.
3. Визначте роль логіки в практичному житті.

Задачі

1. Знайдіть у наведеному міркуванні засновки і висновок:

а) (1) Суд повинен притягти К. до відповідальності за ст. 255 Кримінального кодексу України, (2) тому що він винен у створенні злочинної організації, (3) а ст. 255 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за цей злочин.

б) (1) Якщо Т. винен у доведенні до банкрутства, то суд повинен його покарати за ст. 219 Кримінального кодексу України. (2) Суд повинен притягти Т. до покарання за ст. 219 Кримінального кодексу України, (3) оскільки він винен у доведенні до банкрутства фірми його конкурента.

в) (1) Якщо підозрюваний у момент учинення злочину перебував не на місці злочину, а вдома, то він має алібі. (2) С. знаходився вдома. (3) Отже, він має алібі.

2. Виведіть висновок (якщо він можливий) із запропонованих засновків.

а) Кожний підсудний має право на захист. Н. має право на захист.

б) Злочин є суспільно небезпечним діянням. Злочин є кримінально караним діянням.

в) Угоди можна укладати в усній або письмовій формі. Цю угоду укладено в усній формі.

Розділ II

ПОНЯТТЯ ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ

2.1. Загальна характеристика поняття

У попередньому розділі ми розпочали обговорення проблем логіки та юридичної логіки. Логіка – це наука про структурні форми і закони правильного мислення.

Звісно, починати вивчення структурних форм і законів правильного мислення необхідно з найпростішої структурної форми мислення – поняття.

Поняття також має самостійне значення для юриспруденції. Дефініції, тобто визначення юридичних понять, відіграють в ній досить важливу роль. Юридичні закони містять цілу низку дефініцій понять (наприклад, дефініції крадіжки, вбивства, шахрайства тощо). Поняття, зміст яких закріплений законом, називають легальними.

Подано загальну характеристику поняття як форми мислення, а також розглянемо дефініцію та поділ поняття. Поняття бувають різних видів, а також між ними встановлюються різні відношення.

Поняття є основою інтелектуальної діяльності, тією універсальною одиницею, без якої неможливе мислення як таке. Мислення – це передусім відображення світу за допомогою понять й оперування ними.

Процес розслідування злочинів пов'язаний із поняттями тісніше за будь-яку іншу діяльність людини. Кожний акт застосування норми права фактично є застосуванням загального поняття до конкретного випадку. Дослідження окремого соціально-правового явища і надання йому юридичної оцінки передбачає співвіднесення цього явища з відповідним поняттям права.

Поняття можна попередньо визначити як форму мислення, що відображає предмети думки в їх істотних ознаках (наприклад, поняття «людина», «юрист», «справедливість»).

Предмети думки – це передусім предмети або явища матеріального світу, про які мислить людина. Проте мислення може бути спрямоване і на думки про ці об'єкти (вічний двигун, абсолютна норма права, кентавр тощо).

Матеріальна та ідеальна дійсність є багатоманітною. Її об'єкти більшою чи меншою мірою відрізняються один від одного. Так, для кожного злочину властива певна особливість, яка відрізняє його від інших. Проте об'єкти мають також спільні риси, адже кожний злочин містить в собі певну небезпеку для нормального існування та розвитку суспільства. Деякі злочини мають багато спільних ознак, інші – ні. Наявність спільної ознаки одного предмета з іншими утворює множину – набір, сукупність, зібрання будь-яких об'єктів, які мають спільні для всіх ознаки.

Ознаки множини притаманні всім її елементам (індивідам). Однак кожний елемент має індивідуальні особливості, що відрізняють його від інших елементів конкретної множини.

Подібність та відмінності наявні і між окремими предметами думки, і між їх множинами. Множини зі спільними ознаками утворюють множину множин або множину більш високого порядку. Так, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, убивство, наклеп й образа тощо утворюють множину злочинів проти особи. Така множина має низку ознак, спільних із державними злочинами, злочинами проти суду, військовими та іншими злочинами і становить разом з ними іншу множину злочинів, яка належить до ще більш загальної множини суспільно небезпечних діянь.

На підставі вищесказаного можна сформулювати більш точне визначення досліджуваної категорії. Поняття – це мислене (ідеальне) відображення множини предметів думки як цілого або множини множин, що пов'язані спільними ознаками. Саме в такому контексті їх вивчає формальна логіка. Наприклад, спільними ознаками, які характеризують поняття «працівник поліції», є «посадова особа», «попередження та припинення злочинів», «швидке та повне розкриття злочинних діянь», «сприяння усуненню причин, які породжують злочинність» тощо.

Варто зауважити, що виокремлено не будь-які спільні та індивідуальні ознаки, а лише істотні. Істотними називаються такі ознаки предмета думки, кожна з яких необхідна, а їх сукупність достатня для того, щоб відрізнити конкретний предмет (або множину предметів) від інших і отримати відповіді на

запитання: що це таке? Окрім істотних ознак, для предмета характерні також неістотні, тобто такі, що не виражають його суті.

Особливе значення для працівників правоохоронних органів мають юридичні поняття, що є результатом пізнання правової дійсності. Вони фіксують її основні ознаки, однак їм притаманні всі ті властивості, що відрізняють будь-яке поняття. Поняття права мають особливий предмет відображення – державно-правові явища. Специфіка держави і права як особливих соціальних утворень зумовлює особливості юридичних понять. Їх нерозривний зв'язок з державою і правом є головною ознакою, яка визначає інші характерні риси.

Чимало юридичних понять мають своєрідну форму об'єктивізації – закріплення в законодавстві. Такі поняття називають легальними. Також широко використовують поняття, не зафіксовані в нормах права, які набувають певної специфіки під час використання в юриспруденції. Це стосується також понять логіки.

Як уже зазначалося, поняття – це одиниця мислення. Будь-яке міркування формується з понять. Однак варто пам'ятати, що правильне, логічне міркування повинно бути визначеним, послідовним, несуперечливим і обґрунтованим. Якими ж повинні бути поняття, щоб з них можна було побудувати правильне міркування?

Першою обов'язковою вимогою до правильності поняття є визначеність. Інакше кажучи, кожне поняття, яке ми використовуємо, має бути чітким, зрозумілим і однозначним. Визначеними повинні бути і слова, які ми використовуємо для вираження понять. Одне й те саме слово може мати різне значення в різних сферах науки і практики. Так, слово «гіпотеза» виражає різні поняття, тобто охоплює декілька значень: наукове припущення; частина юридичної норми, що вказує на умови, за наявності яких вона має діяти.

Для права вимога визначеності понять є однією з головних. Від точності юридичних понять залежить не лише розробка теоретичних проблем права, а й застосування закону. Юристи постійно наголошують на тому, що чим точніший закон, тим легше його дотримуватись. Точність законів визначають насамперед точністю понять, якими вони виражені.

Від якості понять залежить і якість правоохоронної діяльності, додержання законності.

Як же досягти визначеності поняття?

Спочатку необхідно вказати його істотні ознаки. Наприклад, для того, щоб розкрити зміст поняття «злочин», потрібно пояснити, що це діяння, передбачене Кримінальним кодексом (КК) України, є суспільно небезпечним і вчинене суб'єктом злочину (ст. 13 КК України). Однак, якщо значення цих термінів незрозуміле людині (скажімо, школяреві), то і сенс поняття злочину вона не osiąгне. Тоді можна вдаватися до прикладів. Завдяки їх використанню будь-кому можна пояснити, що таке крадіжка, вбивство, шпигунство, диверсія тощо і відповідно розкрити сенс поняття злочину.

Отже, з одного боку, поняття характеризується комплексом істотних ознак, а з іншого – сукупністю всіх предметів думки, яких воно стосується. Це можна розглядати як основні логічні характеристики поняття.

Комплекс істотних ознак предмета, наявних у понятті, називають змістом поняття. Сукупність предметів, які охоплює поняття, – це логічний обсяг поняття.

Розглянемо декілька прикладів. Зміст поняття «юрист» містить такі ознаки: наявність юридичної освіти (середньої або вищої) та робота у сфері юриспруденції. Обсяг цього поняття складається з усіх юристів – слідчих, суддів, прокурорів, нотаріусів, адвокатів та ін. Зміст поняття «логіка» охоплює такі ознаки: вона належить до сфери наукового знання, вивчає закони і структурні форми правильного мислення. Обсяг цього поняття містить два предмети думки: формальну і діалектичну логіку.

Розкриття змісту поняття інколи буває досить складним. Наприклад, зміст поняття процесу правового мислення можна спробувати розкрити за взаємопов'язаними напрямками, а саме через:

- логічно витриману програму переходу від одного етапу до іншого;
- аналіз засобів розумової діяльності, які використовуються, та підходів до задачі;
- нарощування обсягу та підвищення достовірності використовуваної інформації;

– аналіз руху до поглиблення висновків, підвищенню їх повноти та регулятивності.

Порівнюємо між собою декілька понять за змістом і обсягом: 1) «видатний український юрист В. М. Корецький»; 2) «видатний український юрист»; 3) «український юрист»; 4) «юрист». Найширший зміст у першого поняття – воно має всі ознаки, притаманні решті понять, а також ще одну – «В. М. Корецький». Натомість найвужчий зміст у поняття «юрист». Проте останнє поняття має найширший обсяг, тому що воно охоплює усіх людей, яких можна назвати юристами, а обсяг першого поняття передбачає лише одну людину – В. М. Корецького, який є видатним українським юристом.

Отже, під час переходу від першого поняття до другого, від другого до третього і потім до четвертого зміст поняття звужується, а обсяг – зростає. У першого поняття мінімальний обсяг, у останнього – максимальний. Обсяг першого поняття є елементом множини видатних українських юристів, що можна розглядати як підмножину множини українських юристів, а останню – як підмножину множини юристів.

Зі здійсненого аналізу випливає висновок: чим більше ознак розкриває зміст поняття, тим менше елементів містить його обсяг, і навпаки. Інакше кажучи, зміст й обсяг поняття є обернено пропорційними. Цей закон регулює відношення між основними характеристиками поняття.

Формальна логіка досліджує не конкретні поняття, а вивчає поняття як таке, виявляє операції, які можна з ним здійснювати, визначає правила цих операцій.

Розглянемо найпростіші операції – узагальнення та обмеження. Іноді в ході інтелектуальної дії необхідно розширити або звужити коло об'єктів, які розглядаються. У такому разі застосовують названі операції, сенс яких легко пояснити за допомогою наведеного прикладу. Перехід від поняття «видатний український юрист В. М. Корецький» до поняття «видатний український юрист», від нього до «український юрист» і потім до «юрист» є узагальненням, а протилежний процес – обмеженням. Для узагальнення певного поняття потрібно виключити яку-небудь з його ознак, завдяки чому отримуємо більш широку множину предметів думки (тобто переходимо від підмножини до множини). Під час

обмеження поняття ми звужуємо коло об'єктів, які розглядаються, а замість множини розглядаємо лише одну з підмножин. Такий перехід відбувається завдяки розширенню змісту вихідного поняття, для чого потрібно до наявних у нього ознак додати ще яку-небудь. Наприклад, якщо обмежити поняття «діяння», додавши до нього ознаку «умисне», то отримаємо підмножину умисних діянь.

Закон оберненого відношення змісту і обсягу понять діє лише в системі понять, які ієрархічно взаємопов'язані.

Важливою для розслідування злочинів є кваліфікація злочину. З формально-логічної точки зору правильна кваліфікація злочинного діяння передбачає наявність чіткої відповіді на запитання про те, елементом якої множини є таке діяння.

Варто розглянути програму кваліфікації злочину. Вона являє собою найбільш доцільну послідовність дій юриста, який провадить вибір кримінально-правової норми серед суміжних норм, що передбачають деякі ознаки конкретного злочину. Фактично така програма є алгоритмом вирішення вказаних вище проблем. Корисність логічних програм кваліфікації базується на тому, що вони вказують найефективнішу послідовність дій слідчого, прокурора або судді під час кваліфікації злочину, забезпечуючи перевірку всіх ознак суміжних складів злочинів. Кваліфікація – це складна юридична операція, що потребує відповідної підготовки і дотримання правил її проведення. Використання програми кваліфікації передбачає виконання чітких правил. Точно осмисливши оптимальний логічний хід міркування юрист виконує процес кваліфікації свідомо з розумінням справи.

В юриспруденції важливо мати можливість точно встановити, чи є певний об'єкт елементом конкретного поняття, і якщо таких елементів небагато, то законодавець вказує обсяг цього поняття (тобто множину його елементів) дає відповідний вичерпний перелік. Зазначений перелік допускає обґрунтовану аргументацію шляхом виключення. У такому контексті можна розглядати весь КК України (його Особливу частину), що містить вичерпний перелік діянь, які підлягають кримінальній відповідальності.

2.2. Види понять. Відношення між поняттями

Поняття можна зіставити одне з одним за обсягом і змістом, що передбачає їх розподіл на декілька категорій.

За обсягом виділяють порожні та непорожні поняття. Порожніми називаються поняття, обсяги яких становлять порожні множини, тобто множини, що не містять жодного елемента («абсолютна норма права», «вічний двигун», «кентавр» тощо).

Непорожніми є поняття, обсяги яких містять в собі певні елементи. Вони також розділяються на загальні та одиничні. Обсяг одиничного поняття – це множина, що складається лише з одного елемента («Міністерство внутрішніх справ України», «Дніпро», «Чорне море»). Обсяг загального поняття містить більше одного елемента («працівник поліції», «норма права», «вчинок» тощо).

До непорожніх належать і збірні поняття, що передбачають розгляд групи однорідних предметів як одного цілого («батальйон», «сузір'я», «бібліотека» та ін.). Поняття може бути збірним або незбірним залежно від контексту. Наприклад, у фразі «Група 105 зайняла перше місце за успішністю серед груп першого курсу», поняття «група 105» є одиничним і збірним. Ми не можемо ознаку, приписану предметові («група 105»), надавати кожному елементу цього предмета. Так, вираз «Кожен член групи 105 зайняв перше місце за успішністю серед інших груп першого курсу» позбавлений сенсу. Якщо ми розглянемо вираз «Група 105 пройшла медогляд», то тут вказане поняття не є збірним, оскільки це висловлювання рівнозначне такому: «кожен член групи 105 пройшов медогляд».

Щодо поділу понять на види за змістом, то можна виокремити декілька класифікацій. По-перше, це поділ на конкретні й абстрактні поняття. Конкретними називають поняття, у яких відображено окремі предмети або множини предметів (як матеріальні, так і ідеальні). До них зараховано поняття «держава», «зброя», «крадіжка». Абстрактними називають поняття, які розкривають не цілий предмет, а певну його ознаку, взятую окремо від самого предмета. Прикладами можуть слугувати «винність», «вартість», «блакить» тощо. Окрім окремих властивостей предмета, абстрактні поняття

відображають і відношення між предметами («нерівність», «тотожність», «спорідненість»).

Поняття можуть бути відносними і безвідносними. Кожне з відносних понять наділене ознакою, яка фіксує відношення між предметами («позивач» – «відповідач», «злочин» – «покарання», «начальник» – «підлеглий» тощо). У змісті безвідносних понять така ознака відсутня (наприклад, «юрист», «діяння», «справедливість»).

Виокремлення відносних понять відіграє важливу роль в пізнанні. Вивчення одного предмета неможливе без розуміння того, яке з ним пов'язано. Так, покарання безпосередньо залежить від учиненого злочину.

За змістом поняття розподіляють також на позитивні та негативні. Позитивні характеризують в предметі наявність тієї чи іншої властивості або відношення («осудність», «умисне діяння», «дія»). Негативним називають поняття, що вказує на відсутність у предмета думки певної властивості («неосудність», «неумисне діяння», «бездіяльність» тощо).

Усі поняття можна класифікувати на порівнянні та непорівнянні. Порівнянними визначають поняття, які мають деякі спільні ознаки, що дозволяють порівнювати їх між собою («статут» та «інструкція», «договір» та «угода», «слухач» і «спортсмен»). Непорівнянними є поняття, що не мають спільних ознак, належать до різних, віддалених сфер діяльності, а тому їх неможливо порівнювати (наприклад, «норма права» і «рослина», «спекуляція» та «невагомість», «метал» і «держава»).

Порівнянність понять має принципове значення для правової науки. Звісно, вона обмежується певною сферою дослідження. Водночас немає сенсу порівнювати поняття «спадкове право» та «виборче право», хоча вони і мають спільну ознаку «право». Вони є непорівнянними, хоча довести це можна лише на задах теорії права. Важливо, що в змісті правових понять зазвичай надано ознаку приналежності до певного правопорядку, внаслідок чого не лише можливо, а й доцільно порівнювати спадкове право в українському та угорському праві, право власності в українському та англійському законодавстві тощо. Також це стосується порівняння понять, які належать до різних галузей права одного

правопорядку (порівняння цивільно-правової, господарсько-правової відповідальності та відповідальності в трудовому праві).

Логічні відношення характерні лише для порівнянних понять, які бувають сумісними і несумісними.

Сумісними зазвичай називають поняття, обсяги яких повністю або частково збігаються. Обсяги несумісних понять – це множини, що не мають жодного спільного елемента. Такі категорії понять також розподіляються на декілька видів. До того ж, тут наявні цікаві та важливі у контексті логічного аналізу відношення. Розглянемо це питання докладніше, використавши графічний метод опису відношень між поняттями. Він враховує обсягові характеристики, а тому зображає вказані відношення як певне розташування множин одна відносно одної.

Між сумісними поняттями **A** і **B** можливі відношення тотожності (рівнозначності), перетину (перехрещення) та підпорядкування. Поняття **A** і **B** є тотожними (рівнозначними), якщо кожен елемент множини **A** водночас є елементом множини **B** і навпаки (сх. 2.1). У такому відношенні перебувають поняття «злочин» (**A**) та «суспільно небезпечне кримінально каране винне діяння, вчинене суб'єктом злочину» (**B**), «убивство» (**A**) та «насильницьке позбавлення життя» (**B**), «шахрайство» (**A**) та «заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловживання довір'ям» (**B**).

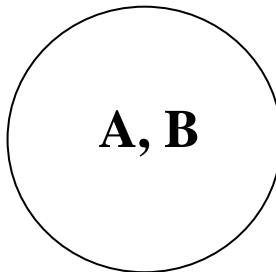

Схема 2.1

Якщо обсяг поняття **В** повністю охоплений обсягом поняття **А**, то **В** підпорядковане **А** (сх. 2.2). Прикладом можуть бути такі поняття: «право» (**А**) та «кримінальне право» (**В**), «злочин» (**А**) та «шпигунство» (**В**), «захисник» (**А**) та «адвокат» (**В**).

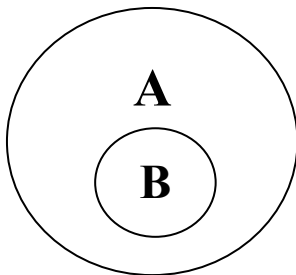

Схема 2.2

Якщо у відношенні підпорядкування перебувають два загальних поняття, то підпорядковуюче називають родом, підпорядковане – видом. Так, поняття «злочин проти особи» є видом відносно поняття «злочин», але останнє є родом відносно поняття «вбивство». Якщо у відношенні підпорядкування перебувають загальне та одиничне (індивідуальне) поняття, то загальне (підпорядковуюче) поняття є видом, а одиничне (підпорядковане) – індивідом, що легко проілюструвати за допомогою понять «видатний український юрист» та «видатний український юрист В. М. Корецький».

Відношення перетину (перехрещення) між поняттями **А** і **В** може бути наявним тоді, коли їх обсяги частково збігаються одне з одним (сх. 2.3). Такий вид відношень влучно проілюструють приклади «свідок» (**А**) і «родич» (**В**), «депутат» (**А**) та «юрист» (**В**), «офіцер» (**А**) і «капітан» (**В**).

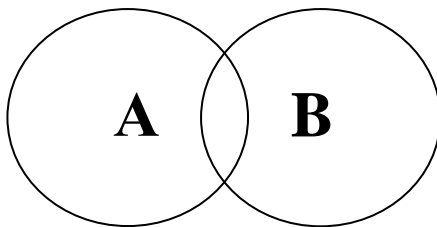

Схема 2.3

Якщо порівнювані поняття **A** і **B** є несумісними одне з одним, то вони можуть перебувати у відношенні співпідпорядкування, суперечності або протилежності. Відношення співпідпорядкування характерне для понять **A** і **B**, обсяги яких входять до обсягу ширшого родового поняття **C**, де вони підпорядковані однаковою мірою. Множини співпідпорядкованих понять не мають спільних елементів. Змісти цих понять мають спільну родову ознаку, проте відрізняються видовою (сх. 2.4). Прикладом такого відношення є поняття «пограбування» (**A**) та «розбій» (**B**), які підпорядковані поняттю «злочин» (**C**), а також «лейтенант» (**A**), «полковник» (**B**), «офіцер» (**C**); «лекція» (**A**), «семінарське заняття» (**B**), «навчальне заняття» (**C**).

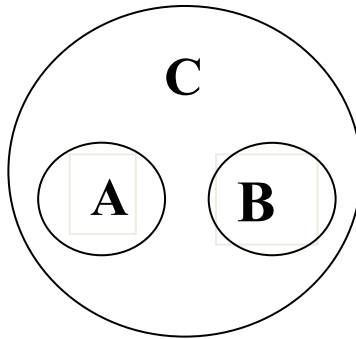

Схема 2.4

Відношення суперечності може реалізуватись і такими несумісними поняттями **A** і **B**, множини яких виключають одна одну, їх обсяги вичерпують обсяг родового поняття **C**, а також немає жодного третього проміжного поняття (сх. 2.5). Відношення суперечності доречно продемонструвати так: «досвідчений працівник» (**A**) і «недосвідчений працівник» (**B**).

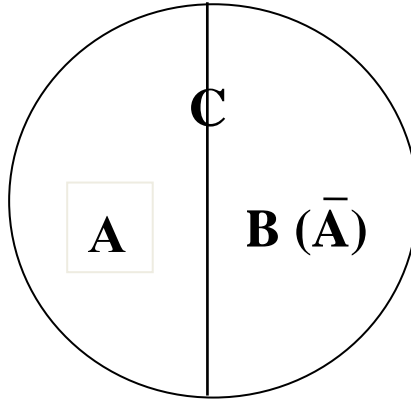

Схема 2.5

Якщо поняття **A** і **B** є протилежними, то це означає, що їхні обсяги повністю входять до обсягу поняття **C**, яке їх підпорядковує, але не вичерпують його (сх. 2.6). Для прикладу можна назвати поняття «пом'якшуюча обставина» (**A**) і «обтяжуюча обставина» (**B**), «досвідчений працівник» (**A**) і «початківець» (**B**). Ці приклади передбачають наявність третього, проміжного поняття – «нейтральна обставина», тобто «обставина, яка не має значення для визначення міри покарання» і «працівник із досвідом середнього рівня», «середній слухач».

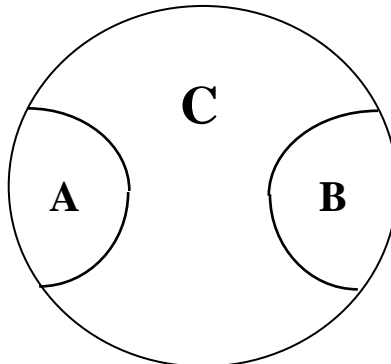

Схема 2.6

Відношення тотожності, суперечності та протилежності можуть бути властиві не лише поняттям, а й судженням. З ними пов'язані три із чотирьох основних законів логіки. Тому під час обговорення логічних законів необхідно зважати на вказані відношення.

2.3. Дефініція та поділ поняття

Дефініція та поділ є найважливішими операціями над поняттям.

Для того, щоб визначити поняття, воно повинно мати однозначний зміст та чітко обмежений обсяг. Зміст поняття визначають за допомогою логічної операції – дефініції. Юридичні дефініції є ключовим засобом, що забезпечує правильне й однотипне застосування норм права. Юристи постійно змушені уточнювати зміст понять, які вони використовують. Звернемо увагу, що дефініція відіграє важливу роль у юридичній логіці, а дефініція самого поняття «юридична логіка» є предметом дискусій.

Логічна характеристика дефініції поняття передбачає визначення її структури. Дефініція складається з двох понять – визначуваного (дефінієндума, який позначається **Dfd**) та визначального (дефінієнса, який позначається **Dfn**). Визначуваним (дефінієндумом) є поняття, зміст якого потрібно розкрити, а визначальним (дефінієнсом) – поняття, за допомогою якого виконується це завдання.

Наведемо декілька прикладів дефініції поняття: «послідовність як принцип мислення – незмінність думки за повторення, що забезпечує логічні зв'язки в міркуванні», «касаційна скарга – скарга на вирок суду, який не набув законної сили», «контрабанда – незаконне переміщення через державний кордон товарів, цінностей та інших предметів». Тут визначуваними поняттями є «послідовність як принцип мислення», «касаційна скарга» і «контрабанда», а визначальними – «незмінність думки за повторення, що забезпечує логічні зв'язки у міркуванні», «скарга на вирок суду, який не набув законної сили» та «незаконне переміщення через державний кордон товарів, цінностей та інших предметів».

У контексті нашої теми розглянемо ті дефініції, які використовують в праві. До них передусім належать легальні

дефініції, тобто ті, що наводять безпосередньо в тексті правової норми. Легальні дефініції розподіляють на реальні та номінальні. Реальна дефініція відображає істотні ознаки предмета. Її мета полягає в тому, що необхідно відрізнити визначуваний предмет від решти, вказуючи на його відмінності. Номінальним називають пояснення значення слова або терміна, що позначає конкретне поняття. Таким чином, реальні поняття належать до конкретних предметів, властивостей, процесів, множин предметів і виражають їхню суть. Номінальні дефініції не поширюються на предмети або їх властивості, стосуються їх позначень. Вони призначені для досягнення домовленості про те, в якому значенні певний знак буде вжито в конкретній мові. У цьому контексті всі легальні дефініції є номінальними.

Чи існують реальні легальні дефініції? Точніше, чи існують такі номінальні легальні дефініції, які можна водночас інтерпретувати як реальні? В юриспруденції більшість наявних дефініцій є такими. Суто номінальних дефініцій значно менше (наприклад, «колективні утворення як суб'єкти цивільного права називаються юридичними особами»). Вищенаведені дефініції послідовності мислення, касаційної скарги та контрабанди є одночасно і номінальними, і реальними.

Також дефініції бувають явні та неявні. Явні передбачають встановлення істотних ознак визначуваного поняття та мають вигляд $D_{fd} = D_{fn}$. Неявні дефініції описують певні відношення між визначуваними поняттями в деякому контексті. До явних дефініцій зараховують такі: «крадіжка – таємне заволодіння майном», «пограбування – відкрите заволодіння майном, учинене без насильства або з насильством, не небезпечним для життя і здоров'я», «розбій – заволодіння майном, поєднане з насильством, небезпечним для життя і здоров'я потерпілих або із загрозою застосування такого насильства».

Основним видом явних дефініцій є дефініція через найближчий рід і видову ознаку, що полягає у відшуканні найближчого роду для визначуваного поняття і відмінних (характерних) ознак, якими володіє лише конкретний вид предметів і не мають інші види предметів, котрі належать до цього найближчого роду. Якщо позначити найближчий рід як **A**, а видову ознаку – як **в**, то цю дефініцію можна записати так: **a = Ав**. Якщо видових ознак декілька, то для їх позначення

можна використати букви **в, с, d** тощо. Тоді формула набуває іншого вигляду: **«a = Авcd»**, де **a = Dfd**, **Ав = Dfn** (**Авcd = Dfn**).

Прикладами можуть бути вищенаведені явні дефініції понять «крадіжка», «пограбування» та «розбій». Усі вони підпорядковані спільному родовому поняттю «заволодіння майном», однак кожне відрізняється від інших притаманними лише йому видовими ознаками.

Не всі легальні дефініції мають таку форму. В юриспруденції часто використовують генетичні дефініції, де предмет виокремлено через зазначення способу утворення саме конкретного предмета. Цей спосіб постає видовою ознакою. Прикладом генетичної дефініції є визначення у Цивільному кодексі України договору: «Договір є укладеним, як тільки учасники досягнуть згоди щодо його змісту», тобто через визначення моменту його виникнення.

У законодавстві використовують також дефініції через перелік, наслідки, зазначення прав та обов'язків учасників правовідношення, компетенцію органу тощо. Однак найбільш поширеною є дефініція через найближчий рід і видову ознаку, яка передбачає дотримання певних правил.

Перше правило – це вимога співмірності дефініції, тобто обсяг визначуваного поняття повинен бути еквівалентним обсягу визначального поняття. Вказану вимогу можна виразити через формулу **«a = Ав»**. Визначуване і визначальне поняття повинні мати однаковий обсяг і зміст, тобто відображати той самий предмет або множину. Так, дефініція «рецидивіст – особа, яка вчинила злочин після засудження за раніше вчинені злочини» задовольняє окреслене правило. Порушення цього правила буває подвійним. З одного боку, помилка може полягати в надто широкому визначенні – обсяг визначального поняття ширший за обсяг визначуваного («рецидивіст – особа, яка вчинила злочин»). З іншого боку, обсяг визначального поняття є вужчим за обсяг визначуваного. У такому разі виникає помилка надто вузького визначення («рецидивіст – особа, яка вчинила тяжкий злочин після засудження за раніше вчинені злочини»).

Друге правило передбачає, що дефініція не повинна містити у собі кола, оскільки це характерно для випадків, коли під час визначення одного поняття ми вдаємося до

іншого, яке розкривають за допомогою першого. Розглянемо такий приклад: «кримінальне право регулює відношення, передбачені кримінальним законом». Тут визначальне поняття («відношення, передбачені кримінальним законом») не розкриває зміст визначуваного («кримінальне право»), а просто спрямовує нас до нього.

Відповідно до третього правила, дефініція має бути чіткою й однозначною. Визначальне поняття повинно містити істотні ознаки і не обмежуватися неістотними. До нього не можуть належати неоднозначні вирази, які передбачають різні тлумачення. У дефініціях неприпустимими є метафори, порівняння та інші художньо-образні засоби. Афористичні конструкції типу «піхота – цариця полів» або «Бразилія – країна несподіванок» є прийнятними у деяких контекстах, проте як дефініцію їх використовувати не можна, оскільки вони жодною мірою не виконують функцію цієї логічної операції.

Ще однією помилкою є визначення поняття через такі терміни, що самі потребують дефініцій, тобто дефініції невідомого через невідоме: «індетермінізм – філософська течія, протилежна детермінізму».

В останньому основному правилі зазначено: «дефініція спрямована на те, щоб бути позитивною». Це впливає з її основної мети. Вона повинна відповідати на запитання про те, чим є визначуваний предмет, які істотні ознаки він має. Негативна дефініція вказує лише на ознаки, що не належать предмету і дає стислу інформацію про визначувані предмети («кримінальне право – це не цивільне право», «свідок – не потерпілий» тощо). Однак і це правило має винятки, оскільки не поширюється на дефініцію таких понять, як «безбожник» («безвірник»). У такому випадку дефініція містить саме негативну ознаку. Безбожник (безвірник) – це людина, яка не вірить в Бога.

Розглянемо питання про поділ поняття. Це операція, що полягає в розкритті логічного обсягу родового поняття за допомогою його розчленування на обсяги видових (множини на підмножини), які належать до його складу. Так, шляхом поділу поняття «юридичний факт» на подію та дію ми визначаємо обсяг цього поняття.

Родове поняття, над яким здійснюють операцію поділу, називають діленням, а здобуті видові поняття – членами поділу. Ознака, з урахуванням якої встановлюють види діленого поняття (підмножин діленої множини), визначають як основу або підставу поділу, що безпосередньо залежить від мети.

Можна виокремити поділ за видові зміною ознаки (простий поділ), а також дихотомічний поділ. Класифікація як логічна операція тотожна поділу, яку широко використовують у праві.

Пояснімо суть простого поділу на прикладі. Так, у КК України передбачено, що до основних видів покарання належать: позбавлення волі, виправні роботи без позбавлення волі, позбавлення права займати певні посади або займатись певною діяльністю, штраф, громадський осуд, конфіскація майна, позбавлення військового або спеціального звання та позбавлення батьківських прав.

Під час дихотомічного поділу основою слугує наявність або відсутність в елементів цієї множини певної ознаки. Ділене поняття **А** поділяється на поняття **В** і **не-В**, які повністю вичерпують обсяг **А**. Цю операцію використовують, якщо поділяють діяння на умисні та неумисні, договори на оплатні та безоплатні, підсудних на винних та невинних тощо.

Дихотомічний поділ дає змогу послідовно і швидко звузити коло предметів, серед яких перебуває той предмет, що нас цікавить. Його широко використовують у практиці розслідування злочинів. Так, якщо скоєно вбивство, то з'ясовують, хто був зацікавлений у смерті потерпілого. Потім серед цих людей виділяють тих, хто міг учинити зазначений злочин і виключають зі списку підозрюваних осіб, які такої можливості не мали, тощо.

Поділ поняття передбачає дотримання певних правил. Першим є правило співмірності, яке вимагає, щоб сума членів поділу дорівнювала діленій множині. Кожен предмет, що належить до діленої множини, повинен увійти до однієї з утворених підмножин. Якщо початкова множина є більшою, ніж сума отриманих у результаті підмножин, то допущено помилку неповного поділу. Можлива також помилка поділу із зайвими членами. Так, поняття «перший курс», (якщо він складається з шести груп) можна неправильно поділити на групи 101, 102, 103 і 104 або на групи 101, 102, 103, 104, 105,

106 і 107. У першому випадку ми маємо неповний поділ, а в другому – поділ із зайвим членом.

Друге правило містить умову, що поділ необхідно здійснювати лише за однією основою. Про порушення цього правила йдеться в одній старовинній українській комедії. За сюжетом персонаж, який потрапив на ярмарок, розповідав про свої враження: «Господи Боже мій, чого тільки нема на тому ярмарку! Колеса, скло, дьоготь, тютюн, ремінь, цибуля, торговці усякі... Так що, якби в кишені було хоч тридцять карбованців, то і тоді б не закупити всього ярмарку».

Згідно з третім правилом, члени поділу мають виключати один одного. Прикладами помилкових поділів, де змішано різні основи, є: «слухачі поділяються на відмінників, спортсменів і третьокурсників», «війни бувають справедливими, несправедливими та світовими» і «солдати поділяються на рядових, єфрейторів та бувалих».

Четверте правило полягає в тому, що поділ повинен бути безперервним. Інакше кажучи, не закінчивши поділ родового поняття, не можна переходити до поділу видових понять. Наприклад, серед прав громадянина України можна виділити право на освіту, судовий захист і житло. Останнє також можна поділити на право мати квартиру або житловий будинок у приватній власності. Однак не варто поділяти це поняття так: «громадянин України має право на освіту, на судовий захист і право мати у приватній власності житловий будинок».

П'яте і останнє правило висуває вимогу точності й чіткості основи поділу. Ознака, за якою поняття розподіляють на види, повинна бути достатньо визначеною, інакше сам поділ буде незрозумілим. Прикладом такої помилки є поділ наук на складні та нескладні, цікаві й нецікаві тощо.

Отже, ми розглянули поняття як форму мислення. Воно відображає предмети думки через їх основні ознаки. Варто зауважити, що питання про логічний обсяг поняття часто плутають зі змістом. Проте зміст поняття є комплексом основних ознак поняття, тоді як логічний обсяг – сукупністю самих предметів думки, на які поширюється це поняття.

Також було здійснено аналіз відношень між сумісними і несумісними поняттями та подано відповідні схеми, що

допомагають наочно уявити такі відношення і полегшують їх розуміння.

Особливе значення для студентів юридичних навчальних закладів мають дефініція та поділ поняття. Дефініція – це операція, що розкриває зміст поняття, а поділ дозволяє проаналізувати структуру логічного обсягу поняття. Обидві операції передбачають дотримання конкретних правил, які повинен знати кожний юрист.

Поглиблене розуміння поняття допоможе нам розглянути таку форму мислення, як судження.

Контрольні запитання до розділу

1. Що являє собою поняття як структурна форма мислення?
2. Які ви знаєте види понять?
3. Які бувають відношення між поняттями?
4. Що таке дефініція поняття?
5. Як ви розумієте операцію поділу поняття?

Задачі

1. З наведених нижче пар термінів виберіть ту, де перший виражає поняття, а другий – елемент змісту цього поняття:

- а) логіка – форма мислення;
- б) логіка – формальна логіка;
- в) кодекс – цивільний кодекс;
- г) конституція – Конституція України;
- д) куля – земна куля.

2. З наведених пар термінів виберіть ту, де перший термін виражає поняття, а другий – елемент логічного обсягу цього поняття:

- а) вирок – винність підсудного;
- б) обвинувачуваний – учасник кримінального процесу;
- в) підсудність – юридична властивість кримінальної справи;
- г) внутрішнє переконання – принцип оцінки доказів;
- д) судовий розгляд – безпосередній судовий розгляд.

3. Вкажіть відношення, в якому перебувають поняття «офіцер» і «боксер»:

- а) перетин;
- б) тотожність;
- в) протилежність;
- г) суперечність;
- д) підпорядкування.

4. Вкажіть елементи змісту поняття «злочин»:

- а) крадіжка;
- б) суспільно небезпечне діяння;
- в) убивство;
- г) невиконання наказу начальника;
- д) протиправне діяння.

5. Вкажіть елементи поняття «місто»:

- а) українське місто;
- б) населений пункт;
- в) велике місто;
- г) південне містечко;
- д) великий населений пункт.

Розділ III

СУДЖЕННЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

3.1. Судження як форма думки. Прості судження

Судження – це структурна форма мислення, яка фіксує наявність або відсутність деякої ознаки у конкретного предмета думки. Судження може бути істинним або хибним.

У процесі пізнання об'єктивного світу людина осягає зв'язки між предметами та їх ознаками, встановлює відношення між предметами. Ці зв'язки та відношення у мисленні виражено у формі суджень через зв'язок понять. Так, висловлюючи судження «Петренко – курсант Національної академії внутрішніх справ», ми зв'язуємо поняття «Петренко» та «курсант Національної академії внутрішніх справ», відображаючи реальний зв'язок між конкретною особою та її ознакою.

Проблема суджень в логіці тісно пов'язана з теорією та практикою розслідування злочинів, адже судження (як і поняття й умовиводи) надає можливість накопичувати інформацію. До того ж, норму права можна розглядати як судження. Варто зауважити, що без дотримання відповідних правил логіки моделювання правових норм неможливе.

Знання логіки суджень є необхідним для правильного тлумачення права. Потрібно зазначити, що в процесі розкриття злочинних діянь судження також використовують для побудови умовиводів.

Зв'язки та відношення виражено в судженні за допомогою ствердження або заперечення. У судженні «Кожен злочинець повинен отримати заслужене покарання» зв'язок між злочинцем і необхідністю його покарання стверджують. В судженні «Деякі злочини не є умисними» зв'язок між певною частиною злочинних діянь та їх умисним характером заперечують.

Будь-яке судження може бути істинним або хибним, тобто відповідати чи не відповідати дійсності. Якщо в судженні стверджено зв'язок, наявний в дійсності, або заперечено зв'язок, відсутній у дійсності, то таке судження буде істинним. Наприклад, «Крадіжка – злочин» і «Тоталітарний режим не є демократичним» є істинними судженнями, оскільки правильно відображають реально наявні або відсутні зв'язки. Якщо ж у судженні стверджено реально відсутній зв'язок або заперечено реально

наявний зв'язок, то таке судження є хибним. Відповідно до вищесказаного, прикладами можуть слугувати такі судження: «Крадіжка – не злочин», «Тоталітарний режим є демократичним».

Необхідно мати на увазі, що не завжди істинність або хибність суджень буває явною або її легко встановити. Переважно істинність суджень потребує належного обґрунтування. Наприклад, не можна визнати істинним або хибним судження «Звинувачуваний зловживав службовим становищем», допоки вину підозрюваного в учиненні цього злочину не доведено. Хоча об'єктивно, незалежно від нашого знання про вказаний факт, судження все одно буде або істинним (якщо звинувачуваний справді зловживав службовим становищем) або хибним (у протилежному випадку). Завдання якраз і полягає у встановленні цього карного судочинства.

Судження поділяються на прості та складні. Просте судження охоплює лише один суб'єкт, предикат і зв'язку. Суб'єкт – це поняття про предмет думки, який став предметом судження. Його позначають як **S**. Предикат – поняття про ознаку або відношення, наявність чи відсутність яких приписують суб'єкту. Предикат зазвичай позначають як **P**. Зв'язку виражають словами «є» або «не є» («суть» або «не суть»). Вона вказує, що саме стверджується судженням, – наявність чи відсутність вказаної в предикаті ознаки (відношення). Наприклад, в судженні «Вбивство є насильницьким позбавленням життя» «вбивство» є суб'єктом, «насильницьке позбавлення життя» – предикатом, а зв'язку виражено словом «є». У судженні «Дезертирство не є діянням, дозволеним Кримінальним кодексом» «дезертирство» – це суб'єкт, «діяння, дозволене Кримінальним кодексом» – це предикат, а зв'язку виражено словами «не є».

Розглянемо прості категоричні судження. Категоричними називають судження, які виражають знання про належність тієї чи іншої ознаки предмета (або її неналежність останньому), незалежно від умов.

Прості категоричні судження поділяються на три види за:

1) якістю; 2) кількістю; 3) якістю та кількістю.

За якістю прості категоричні судження класифікують на дві категорії – стверджувальні та заперечні. Цей поділ залежить від характеру зв'язки. Якщо в судженні використано зв'язку «є»

(«суть»), то воно стверджувальне, якщо ж «не є» («не суть») – то заперечне. Прикладами можуть слугувати вищенаведені судження про вбивство і дезертирство, оскільки перше з них є стверджувальним, а друге – заперечним.

Логічний зміст простого судження можна виразити за допомогою формули. Наприклад, формула судження «Вбивство є насильницьким позбавленням життя» має такий вигляд: «**S – P**», «**S є P**». Логічний зміст судження «Дезертирство не є діянням, дозволеним Кримінальним кодексом» виражений формулою:

«**S – (¬P)**», «**S не є P**» або «**S є не-P**».

Заперечні судження відіграють в науці та практиці, зокрема юридичній, не менш важливу роль, аніж стверджувальні. Наприклад, судження «Жоден злочин не повинен залишитись нерозкритим» має важливе значення для практичної діяльності правоохоронних органів.

Відповідно до кількісної характеристики прості категоричні судження можна розподілити на одиничні, часткові та загальні.

Одиничним називають таке просте категоричне судження, де ознаку співвіднесено з окремим предметом («Д. – працівник карного розшуку», «Ф. не порушував дисципліну» тощо).

Якщо в простому категоричному судженні ознаку співвідносять з частиною предметів деякої множини (класу), то його називають частковим («Деякі курсанти Національної академії внутрішніх справ – майстри спорту зі стрільби», «Інколи злочини бувають неумисними» тощо).

Загальним є судження, де наявність або відсутність деякої ознаки стверджено відносно кожного предмета множини, вираженої в суб'єкті («Всі слухачі першого курсу повинні скласти залік з логіки», «Жодне злочинне діяння не повинно залишитися безкарним»).

До того ж, можна водночас визначати обидві (якісну і кількісну) характеристики простого категоричного судження. Поділ за якістю і кількістю створює чотири категорії суджень: загальностверджувальні, загальнозаперечні, частковостверджувальні та частковозаперечні.

Загальностверджувальне – це просте категоричне судження, в якому стверджено наявність певної ознаки в усіх

предметів конкретної множини (класу). За якістю воно стверджувальне, а за кількістю – загальне («Всі слухачі першого курсу повинні складати залік з логіки», «Всі діяння, передбачені Кримінальним кодексом України, є злочинами», «Всі міркування необхідно будувати з додержанням вимог логіки» тощо).

Логічний зміст загальностверджувального судження можна виразити за допомогою формули. Окрім суб'єкта, предиката і зв'язки вона містить ще один елемент – квантор. Це логічний оператор, який відображає кількісну характеристику логічного виразу. Розрізняють квантор загальності, виражений у природній мові словами «всі» і «жоден» («жодна», «жодне»), та квантор існування, виражений «деякі».

Квантор загальності позначають як \forall або буквою **а**. Формула загальностверджувального судження має такий вигляд: « $\forall S - P$ » або «**S а P**», що читається як «всі **S** є **P**». Його можна також скорочено позначити через букву **A**.

Загальнозаперечним простим категоричним судженням називають таке, яке стверджує відсутність ознаки у множини предметів. За кількістю воно є загальним, а за якістю – заперечним. Згадаємо приклади такого судження: «Жодне злочинне діяння не повинно залишитись безкарним», «Жоден суддя, зацікавлений у результатах справи, не може брати участь у розгляді цієї справи», «Слухачі не мають права порушувати дисципліну» тощо. Квантор загальності в цьому разі можна виразити за допомогою букви **е** і формула загальнозаперечного судження має два варіанти: « $\forall S - (\neg P)$ » або «**S є P**», які потрібно розуміти як «жоден **S** не є **P**».

Скорочено загальнозаперечне судження позначають буквою **Е**.

Частковостверджувальним постає просте категоричне судження, в якому стверджується наявність ознаки у певній частині елементів множини. За кількістю воно є частковим, за якістю – стверджувальним. Серед прикладів такого судження можна назвати такі: «Деякі курсанти Національної академії внутрішніх справ – майстри спорту зі стрільби», «Певній частині слухачів логіка дається важко», «Деякі злочинці є рецидивістами» тощо.

Для формалізації цього судження використовують квантор існування, виражений за допомогою символу \exists або через букву **i**.

Формулу також можна записати двома способами: « $\exists S - P$ » або « $S \text{ i } P$ ». Читати її потрібно так: «деякі **S** є **P**» або «існують **S**, що є **P**» (другий варіант і пояснює походження назви квантора існування). Скорочено частковостверджувальне судження позначають через букву **I**.

У частковозаперечному простому категоричному судженні стверджується відсутність ознаки у частини елементів множини. За кількістю воно є частковим, за якістю – заперечним. Як приклад наведемо такі судження: «Інколи злочини не є умисними», «Деякі судження не є стверджувальними», «Не кожен слухач має спортивний розряд» тощо.

У формулі частковозаперечного судження квантор існування може бути позначено буквою як **o**, де формула має такий вигляд: « $\exists S - (\neg P)$ » або « $S \text{ o } P$ ».

Обидва варіанти читають однаково: «деякі **S** не є **P**» або «існують **S**, що не є **P**». Скорочено частковозаперечне судження позначається через **O**.

Якщо загальностверджувальне, загальнозаперечне, частковостверджувальне та частковозаперечне судження мають однаковий суб'єкт і предикат, то між ними наявні досить цікаві зв'язки. Їх можна виразити за допомогою схеми, яку називають логічним квадратом (сх. 3.1).

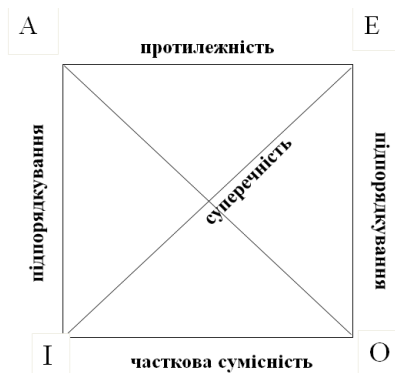

Схема 3.1

Для прикладу надамо буквам таких значень:

A – «Всі курсанти цієї групи є спортсменами»;

E – «Жоден курсант цієї групи не є спортсменом»;

I – «Деякі курсанти цієї групи є спортсменами»;

O – «Деякі курсанти цієї групи не є спортсменами».

Слова «протилежність», «суперечність», «підпорядкування» та «часткова сумісність» вказують логічні відношення між відповідними простими категоричними судженнями. Наше завдання полягає в з'ясуванні їх сенсу. Звернімося до реальних ситуацій, пов'язаних зі змістом цих суджень. Маємо три варіанти: по-перше, існують такі групи курсантів, де кожен є спортсменом; по-друге, потрібно згадати групи, в яких спортсменів немає, а по-третє, можна знайти й такі групи, в яких частина слухачів займаються спортом, а частина – ні.

Після цього необхідно оцінити характер відповідності між нашими загальностверджувальним, загальнозаперечним, частковостверджувальним та частковозаперечним судженнями та цими реально можливими ситуаціями. Їх зручно виразити за допомогою таблиці з такими рядками:

1. Кожен курсант – спортсмен.
2. Спортсменів у групі немає.
3. Частина курсантів спортсмени, частина – ні.

Сформулюємо запитання. Яким є **A** (істинним чи хибним) відносно кожної з поданих ситуацій? Будемо позначати істинність через **I**, хибність – **X**, завдяки чому отримаємо результат, який впишемо у таблицю.

Поставимо те саме запитання відносно загальнозаперечного судження **E**. Отримані результати запишемо у другий стовпчик напроти поданих тверджень.

Третій стовпчик отримаємо після оцінки відношення до цих ситуацій частковостверджувального судження. Однак, якщо в групі кожен курсант – спортсмен, то частковостверджувальне судження треба визнати істинним. Його можна розуміти так: принаймні деякі курсанти групи – спортсмени. Це судження містить не всю інформацію про групу в тому випадку, якщо дійсно кожен зі слухачів – спортсмен. Однак та інформація, яку воно містить є істинною. Варто зазначити, що подібні суперечливі ситуації виникають в юриспруденції. Наприклад, у суді виступає свідок і каже, що він колись навчався разом із

підсудним і деякі слухачі їхньої групи були спортсменами. Натомість суду відомо, що вся група складалась із спортсменів. Чи є підстави для того, щоб звинуватити свідка у хибному свідченні? Таких підстав немає. Надана ним інформація є не зовсім повною, оскільки стосується лише частини слухачів, однак відповідає дійсності. Цей момент враховує й логіка. Тому судження «Деякі курсанти цієї групи є спортсменами» відносно першої ситуації потрібно визнати істинним. Таким чином, у таблиці з'являється третій стовпчик.

Останній стовпчик характеризує відношення до трьох вказаних ситуацій частковозаперечного судження. Його визначають аналогічно.

Яке відношення має ця таблиця до логічного квадрата? Вона містить точні відповіді на запитання: що таке суперечність, протилежність, підпорядкування і часткова сумісність? Наприклад, щоб виявити суть відношення суперечності, потрібно розглянути стовпчики **Е** та **І** (або **А** і **О**), між якими наявне це відношення. Відповідь має такий вигляд. Якщо два судження знаходяться у відношенні суперечності, то можливі два варіанти: перше хибне, перебувають істинне або перше істинне, а друге – хибне. Інших варіантів немає.

Щоб виявити сенс відношення протилежності, потрібно використати стовпчики, які відповідають судженням **А** та **Е**, що знаходяться у цьому відношенні. Отримаємо три можливі варіанти: перше судження хибне, а друге – істинне; перше хибне і друге істинне; обидва судження хибні.

Якщо загальне судження підпорядковує часткове, то можливими трьома варіантами є: обидва судження одночасно істинні; обидва судження є хибними; загальне хибне, хоча часткове – істинне (**А** та **І**; **Е** та **О**).

Суть відношення часткової сумісності розкривається стовпчиками **І** та **О**. Вона також має три можливі варіанти: перше судження істинне, якщо друге хибне; перше хибне, якщо друге істинне; обидва істинні.

Варто нагадати, що розглянуті нами відношення можуть бути встановлені між загальностверджувальним, загальнозаперечним, частковостверджувальним і

частковозаперечним судженнями лише тоді, коли вони мають тільки один спільний суб'єкт і предикат. Тобто можна сказати, що вони повинні відрізнитись одне від одного лише за якістю та кількістю. Якщо між ними є відмінності щодо суб'єкта або предиката, то вказаних у логічному квадраті відношень може і не бути.

3.2. Складні судження, їх види та семантичні таблиці

Важливу роль в юридичній теорії та практиці відіграють складні судження, утворені з двох або більше простих (елементарних) суджень. Складні судження є результатом відповідних операцій з простими судженнями, а саме кон'юнкції, диз'юнкції (слабкої чи сильної, нестрокої чи строкої), імплікації та еквіваленції. Ці операції здійснюють за допомогою однойменних операторів, що мають символічні позначення:

- кон'юнкція – \wedge ;
- диз'юнкція слабка (нестрога) – \vee ;
- диз'юнкція сильна (строга) – $\underline{\vee}$;
- імплікація – \rightarrow ;
- еквіваленція – \leftrightarrow .

Їх можна розглядати як логічні сполучники (зв'язки). Також під час роботи з простими судженнями використовують оператор заперечення, який позначають символом \neg або рисою над відповідною змінною.

Прості судження позначають буквами латинського алфавіту (**A**, **B**, **C** тощо). Вони виступають як змінні.

Розглянемо операції з простими судженнями докладніше.

Якщо взяти прості судження «П. – відмінник навчання» та «П. – майстер спорту з самбо», то за допомогою кон'юнкції можна отримати складне: «П. – відмінник навчання і майстер спорту з самбо». Його також називають кон'юнкцією або сполучним судженням, формула якого має такий вигляд: «**A** \wedge **B**». Оператор кон'юнкції виражають в українській мові граматичним сполучником «і» («та»). Формулу потрібно розуміти так: «**A** кон'юнкція **B**», «**A** і **B**», «**A** та **B**».

Варто зауважити, що між логічним оператором (сполучником) кон'юнкції та граматичним сполучником «і»

(«та»), є принципова відмінність. Найбільш повна і точна відповідь на запитання про суть логічного оператора (сполучника) кон'юнкції та його функціональний сенс міститься в так званій семантичній таблиці (або таблиці істинності).

Припустимо, що деякі прості судження **A** та **B**, які семантично незалежні одне від одного, тобто істинність або хибність **A** не тягне за собою істинності або хибності **B**, і навпаки. Тоді істинність сполучного судження «**A** \wedge **B**» буде функцією істинності суджень **A** і **B**. Зрозуміло, що для двох семантично незалежних суджень можливі лише такі чотири комбінації:

- 1) **A** і **B** обидва істинні;
- 2) **A** істинне, **B** хибне;
- 3) **A** хибне, **B** істинне;
- 4) **A** і **B** обидва хибні.

Кон'юнкція «**A** \wedge **B**» буде містити в собі залежність: вона істинна, лише тоді, коли **A** і **B** є істинними, і хибна в решті випадків. Істинність судження в логіці позначають через одиницю, хибність – через нуль, що матиме такий вигляд у таблиці.

A	B	$A \wedge B$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

Таким чином, стає зрозумілою основна відмінність між логічним оператором (сполучником) кон'юнкції, який у мові передають словами «і», «й», «та», і граматичним сполучником «і» («й», «та»). Останній зазвичай використовують для сполучення суджень, які мають щось спільне за змістом. За допомогою кон'юнкції можна сполучати будь-які судження. Єдина вимога щодо істинності кон'юнктивного судження полягає в істинності всіх простих суджень, які належать до нього.

Розглянемо оператор диз'юнкції, яка буває слабка (нестрога) і сильна (строга).

Розпочнемо зі слабкої диз'юнкції. Можна взяти прості судження «Відмінник повинен бути здібним» і «Відмінник повинен багато працювати» та об'єднати в складне за допомогою слабкої диз'юнкції: «Відмінник повинен бути здібним або багато працювати». Це судження називають нестрого-розділовим або слабкою диз'юнкцією, структуру якого відображають формулою « $A \vee B$ ». У мові оператор (сполучник) слабкої диз'юнкції виражають граматичними сполучниками «чи», «або». Читається формула так: « A слабка диз'юнкція B », « A чи B », « A або B ».

Судження слабкої диз'юнкції так само, як кон'юнктивне, є функцією істинності суджень A і B . Попри те, що істинність або хибність судження « $A \vee B$ » повністю визначається істинністю або хибністю простих суджень, які вона охоплює, визначається вона інакше. Для слабкої диз'юнкції характерною є така залежність: вона хибна лише за умови хибності всіх простих суджень, які вона містить. Розглянемо семантичну таблицю, яка дає точну характеристику його функціонального значення.

A	B	$A \vee B$
1	1	1
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Варто підкреслити відмінність між логічним оператором (сполучником) слабкої диз'юнкції та граматичним сполучником «чи» («або»). Якщо йдеться про логічний оператор, то зв'язок між його складовими (простими судженнями) не є обов'язковим.

Для того, щоб продемонструвати операцію сильної (строкої) диз'юнкції, наведемо для прикладу прості судження «Підсудний винен» і «Підсудний не винен». У результаті названої операції отримаємо судження «Підсудний або винен,

або не винен», яке називають строго-розділовим або сильною (строгою) диз'юнкцією. Воно має формулу « $A \vee B$ », а в природній мові цей оператор найчастіше виражають за допомогою граматичного сполучника «або...», «або...». Формула читається так: « A сильна диз'юнкція B », « A строга диз'юнкція B », «або A , або B ».

« $A \vee B$ » як функція істинності A і B характеризується залежністю, за якої воно істинне у двох випадках: якщо A істинне, то B хибне, а якщо A хибне і B істинне. У решті випадків це складне судження буде хибним. Функціональне значення цього оператора наведено у таблиці.

A	B	$A \vee B$
1	1	0
1	0	1
0	1	1
0	0	0

Такий варіант передбачає необхідність смислового зв'язку між судженнями A і B . Для істинності судження сильної диз'юнкції достатньо, щоб обидва судження (A і B) не були одночасно істинними або хибними.

Наступним оператором є імплікація. Розглянемо прості судження «Особа вчинила грабіж» і «Особа є злочинцем». Їх можна об'єднати в таке складне судження: «Якщо особа вчинила грабіж, то вона є злочинцем», яке називають умовним або імплікацією. Його формула має вигляд « $A \rightarrow B$ », а читається вона « A імплікація B », «якщо A , то B », «з A впливає B » тощо.

Варто зауважити, що імплікація відрізняється від інших розглянутих логічних операторів тим, що вона є асиметричною, а решта операторів – симетричні. Інакше кажучи, у кон'юнкції та диз'юнкції (як слабкій, так і сильній) можна поміняти місцями складові (прості судження), що не матиме жодних наслідків. Тобто, якщо в формулах « $A \wedge B$ », « $A \vee B$ » та « $A \vee B$ » A і B матимуть інший порядок (отримаємо тоді « $B \wedge A$ », « $B \vee A$ » та « $B \vee A$ »), то це не призведе до зміни їх семантичних

(істиннісних) характеристик – істинне судження не стане хибним, а хибне – істинним. Формула « $A \rightarrow B$ » передбачає, що саме з A випливає B , а не навпаки. Перше судження (A) називають підставою (засновком, антецедентом), а друге (B) – наслідком (висновком, консеквентом). Порядок їх входження до формули не можна змінювати: якщо « $A \rightarrow B$ » істинне, то « $B \rightarrow A$ » може бути хибним, якщо перше було хибним, то друге може виявитись істинним.

Імплікація – це нова функція істинності простих суджень, які вона охоплює. Залежність « $A \rightarrow B$ » можна вважати хибною лише тоді, коли A є істинним, а B – хибним. Це відповідає змістовному уявленню про те, що умовне судження не може бути істинним, якщо за істинної підстави наслідок виявляється хибним. У решті випадків імплікативне судження розглядають як істинне. Семантична таблиця, що характеризує функціональне значення імплікації, матиме такий вигляд.

A	B	$A \rightarrow B$
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	0	1

Отже, логічний оператор (сполучник) імплікації помітно відрізняється за своїм сенсом від граматичного сполучника «якщо..., то...» («коли..., тоді...»). У природній мові «якщо..., то...» виражає причинову залежність або який-небудь інший змістовний зв'язок слідування між A і B . Імплікація ж (так само, як й інші логічні оператори) може об'єднувати в складне й такі прості судження, які не пов'язані одне з одним за змістом. Наведена таблиця є точним означенням імплікації як логічного оператора.

Останній оператор нашої групи – еквіваленція (тотожність). Його можна застосувати для отримання складного судження. Розглянемо прості судження «Постріл зроблено з

близької відстані» і «На тілі жертви залишилась штанцмарка» (Кажуть, що на тілі є штанцмарка, якщо внаслідок пострілу з близької відстані навколо рани заглиблюються частки пороху, її краї обпалюються тощо). У результаті їх поєднання отримаємо складне судження «Тоді і тільки тоді, коли постріл зроблено з близької відстані, на тілі жертви залишається штанцмарка». Воно має назву судження еквівалентності або тотожності, а структуру його виражають формулою « $A \leftrightarrow B$ ». Вона читається так: « A еквівалентна B », « A еквівалентне B », « A тотожне B ». У природній мові цей оператор зазвичай виражають граматичним сполучником «тоді й тільки тоді, коли.., то...» («якщо й тільки якщо.., то...», «коли і тільки коли.., тоді...»).

Тут ми маємо нову істиннісну залежність – « $A \leftrightarrow B$ », що буде істинною, якщо A і B одночасно істинні або хибні (тобто, коли ми ототожнюємо істинність з істинністю або хибність із хибністю). Якщо ж одне з них істинне, а друге хибне, то складне судження вважають хибним (інакше кажучи, не можна ототожнювати істинність із хибністю і навпаки). Точну характеристику функціонального значення оператора еквівалентності виражено в таблиці.

A	B	$A \leftrightarrow B$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	1

Зауважимо, що оператор еквівалентності є симетричним. Змінні A і B можуть входити до формули в довільному порядку, оскільки це неважливо з семантичної (істиннісної) точки зору, тобто вирази « $A \leftrightarrow B$ » та « $B \leftrightarrow A$ » є рівносильними.

Логіка використовує ще один оператор – заперечення, який позначають символом \neg або рискою над відповідним виразом (це може бути і окрема змінна). Формула має вигляд « $\neg A$ », « $\neg (A \vee B)$ » і читається як **не- A** , «хибно, що наявна

слабка диз'юнкція **A і B**». Розглянемо семантичну таблицю вказаного оператора.

A	$\neg A$
1	0
1	0

Наведені формули мають важливе значення для того, щоб формалізувати інформацію. Цей процес, як уже було зазначено в першій темі, полягає у виявленні логічної структури думки та фіксації її у вигляді формули. Першим його станом є виділення структурних елементів судження (висловлювання), яке потрібно формалізувати. Потім кожному з них надають позначення, для чого зазвичай використовують великі букви латинської абетки (**A**, **B**, **C** тощо). Після цього встановлюють логічні зв'язки між структурними елементами і складають формулу.

Іноді формалізувати інформацію буває досить складно. По-перше, граматичні сполучники «і», «та», «чи», «або», «якщо.., то...» не завжди вживають однозначно. Наприклад, «чи» не обов'язково буде виражати слабку диз'юнкцію, а «якщо.., то...» – імплікацію. По-друге, зв'язки між думками взагалі можуть передаватися іншими граматичними сполучниками й мовними засобами. Розглянемо приклади.

Який логічний зв'язок між судженнями «Цей злочин треба кваліфікувати як пограбування» і «Цей злочин треба кваліфікувати не як крадіжку» можливий у такому судженні: «Цей злочин треба кваліфікувати як пограбування, а не як крадіжку»? Позначимо перше просте судження через **A**, друге – через **B**. Граматичний сполучник «а» зазвичай виражає кон'юнкцію. Структура цього складного судження буде виражено формулою «**A** \wedge **B**».

Тепер розглянемо судження «Якщо С. майстер спорту із самбо, то Л. – фахівець з айкідо». Формально його можна вважати умовним через сполучник «якщо.., то...». Однак між простими судженнями, які воно охоплює, немає причинового зв'язку. Те, що Л. фахівець з айкідо, зовсім не впливає з того, що С. є майстром спорту із самбо. Тому його можна розглядати і

як судження кон'юнкції. Формула цього судження виглядає так само, як і в попередньому випадку. До того ж, не важливо, яке з використаних простих суджень позначити через **A**, а яке – через **B**.

Вираження кон'юнктивного зв'язку між думками може відбуватись іншими способами. Саме такий зв'язок наявний у судженні «Підсудний заслуговує на покарання, але під час його визначення потрібно звернути увагу на обставини, які пом'якшують провину».

У розділовому судженні необхідно розрізняти слабку і сильну диз'юнкції, оскільки граматичні сполучники «чи» і «або» можуть виражати як одну, так і іншу. Наприклад, судження «Злочин було вчинено П. чи Д.» є невизначеним. Для того, щоб записати його формулу, треба знати, чи можуть бути підозрювані одночасно винними, чи злочин міг вчинити лише один з них. Судження «Злочин було вчинено П. чи Д. (чи обома)» – це слабо-розділове судження, яке має формулу «**A ∨ B**» (не важливо, яке з простих суджень буде позначено буквою **A**, а яке буквою **B**). Сильна (строга) диз'юнкція мала б такий вигляд: «Злочин було вчинено П. чи Д. (але лише одним з них)». Логічна структура вказаного судження має бути виражена формулою «**A ∨ B**», де також не важливо, які позначення матимуть прості судження.

Проаналізуємо ще декілька розділових суджень: «Свідчення **A**. і **C**. не виключають одне одного, але не можуть бути одночасно хибними»; «Просте судження може бути стверджувальним або заперечним»; «Цей пальцевий відбиток належить лише або господарю квартири, або його дружині»; «На нараді обов'язково буде присутнім хоча б один з експертів – **M**. чи **K**.». Для першого характерна слабка диз'юнкція, оскільки: істинними є обидва свідчення – і **A**., і **C**.; істинним є лише свідчення **A**., в той час як свідчення **C**. хибне; свідчення одного лише **C**. є істинним. Аналогічна ситуація наявна в останньому судженні, адже не виключена можливість того, що на нараді будуть присутні обидва експерти – і **M**., і **K**., але виключена відсутність їх обох. Першому та четвертому судженням відповідає формула «**A ∨ B**». Цікавим є друге судження. Просте судження не може бути одночасно стверджувальним і заперечним, хоча одну з цих характеристик воно має обов'язково. Таким чином, це судження належить до категорії сильної диз'юнкції. Те саме

можна сказати і про третє судження, оскільки один пальцевий відбиток не може належати двом особам. Структуру цих двох суджень виражають формулою « $A \vee B$ ».

Розглянемо для прикладу судження «Причетність до злочину Ш. необхідна і достатня для того, щоб визнати алібі М.», «Свідчення Д. – достатня, але не необхідна підстава для того, щоб прийняти версію підозрюваного», «Наявність у підозрюваного Л. можливості здобути вогнепальну зброю – необхідна, проте недостатня умова вчинення ним вбивства Д.» і «Алібі П. – єдина можлива умова алібі С.».

Так, прості судження, наведені як перший приклад, є еквівалентними одне одному: з причетності до злочину Ш. випливає алібі М., а алібі М. передбачає причетність Ш. до злочину. Воно має формулу « $A \leftrightarrow B$ ». У другому судженні еквіваленції немає оскільки, окрім свідчень Д., для прийняття версії підозрюваного можуть бути й інші достатні підстави. Його формула « $A \rightarrow B$ » містить A , яке позначає свідчення Д., і B – можливість прийняття версії підозрюваного. У третьому судженні також наявна імплікація, проте, позначивши наявність у підозрюваного Л. можливості здобути вогнепальну зброю через A , а вчинення ним вбивства Д. – через B , ми отримаємо формулу « $B \rightarrow A$ ». Інакше кажучи, підставою (засновком, антецедентом) є B , а наслідком (висновком, консеквентом) – A . Якщо вбивство Д. справді скоєно Л., то це означає, що в останнього була можливість дістати вогнепальну зброю. Однак наявність у Л. такої можливості ще не означає, що убивство Д. вчинив саме він. Останнє судження варто зарахувати до еквіваленції, адже з алібі П. випливає алібі С., і навпаки. У цьому випадку структура складного судження виражають формулою « $A \leftrightarrow B$ ».

Еквіваленція за своїм логічним змістом протилежна сильній диз'юнкції, а точніше, рівносильна її запереченню. Можна записати формулу « $(A \leftrightarrow B) \equiv \neg (A \vee B)$ ». Зауважимо також, що еквіваленція належить до імплікації аналогічно, як сильна диз'юнкція відноситься до слабкої. Суть цієї аналогії полягає в тому, що формула « $A \vee B$ » означає, що B є однією з можливих альтернатив відносно A (поряд з перетином, або

одночасною істинністю A і B). Водночас формула « $A \vee B$ » містить твердження про те, що B необхідно розглядати як єдину можливу альтернативу A (і навпаки) у межах дії підстави їх виділення. Подібно до цього формула « $A \rightarrow B$ » означає, що A є однією з можливих підстав істинності B , а з формули « $A \leftrightarrow B$ » випливає, що A являє собою єдину можливу підставу для істинності B (і навпаки).

Можна здійснити формалізацію більш складного судження, наприклад: «Якщо злочинців було небагато і вони не мали автомобіля, то вони могли протягом такого короткого часу пограбувати лише один з магазинів “Атлет” і “Олімп”, оскільки ті розташовані в протилежних кінцях міста». Позначимо судження «Злочинців було небагато» через A , «Злочинці не мали автомобіля» через B , «Злочинці могли пограбувати магазин «Атлет» через C , «Злочинці могли пограбувати магазин «Олімп» через D , а «Магазини “Атлет” і “Олімп” розташовані в протилежних кінцях міста» – через E . Далі встановимо логічні зв'язки між цими судженнями. Судження «Злочинців було небагато» і «Злочинці не мали автомобіля» перебувають у відношенні кон'юнкції ($A \wedge B$). Для суджень «Злочинці могли пограбувати магазин “Атлет”» і «Злочинці могли пограбувати магазин “Олімп”», як випливає з висловлювання, що ми його формалізуємо, характерною є сильна диз'юнкція ($C \vee D$). Перша пара суджень слугує підставою (антецедентом) для другої. Завдяки цьому отримуємо формулу « $(A \wedge B) \rightarrow (C \vee D)$ ». Останнє судження є ще однією підставою для другої пари суджень ($C \vee D$) і перебуває в кон'юнктивному зв'язку з першою. Таким чином, остаточно формула набуває вигляду « $(A \wedge B \wedge E) \rightarrow (C \vee D)$ ».

Формули складних суджень потрібні для розуміння мови логіки висловлювань, тобто штучної мови, призначеної для аналізу логічної структури складних висловлювань.

Для аналізу наступної теми, яка стосується законів логіки, потрібно мати уявлення про тотожно-істинну формулу. Це формула, яка залишається істинною при всіх семантичних значеннях змінних, які вона містить у собі.

Наприклад, щоб визначити, чи є формула « $(A \rightarrow B) \leftrightarrow (\neg A \vee B)$ » тотожно-істинною, потрібно побудувати її

семантичну таблицю. Звернемось до семантичних таблиць імплікації, еквіваленції, заперечення і слабкої диз'юнкції.

$(A \rightarrow B)$	\leftrightarrow	$(\neg A \vee B)$
1 1 1	1	0 1 1
1 0 0	1	0 0 0
0 1 1	1	1 1 1
0 1 0	1	1 1 0

Вказана формула є тотожно-істинною, оскільки стовпчик семантичних значень всієї формули (який розташований під символом еквіваленції) містить лише значення «істинне».

Якщо в підсумковому стовпчику значень формули є лише «хибне», то таку формулу називають тотожно-хибною. Існують також формули, які за деяких значень змінних мають загальне «істинне» значення, а за інших – «хибне». Такі формули називають виконуваними. Приклади таблиць останніх двох типів виглядають так.

$(\neg A \vee B)$	\leftrightarrow	$(A \wedge \neg B)$
0 1 1	0	1 0 0
0 0 0	0	1 1 1
1 1 1	0	0 0 0
1 1 0	0	0 0 1

$((A \vee B) \wedge B) \leftrightarrow A$
1 0 1 0 1 0 1
1 1 0 0 0 0 1
0 1 1 1 1 0 0
0 0 0 0 0 1 0

Варто зауважити, що коли формула містить не дві, а три змінних, то семантична таблиця містить вдвічі більше рядків – вісім, якщо змінних чотири – шістнадцять тощо.

3.3. Логічні властивості правових норм

Розглянемо логічні властивості правових норм, а розпочнемо з їх структури.

Нормативна логіка в широкому розумінні – це розділ сучасної формальної логіки, яка вивчає властивості та способи їх вживання і вираження в формулах.

Нормативна логіка вивчає один із видів приписувального міркування, яке пов'язано з виконанням людиною певних дій і виявляється в таких формах, як ухвалення рішень, пред'явлення вимог, віддавання команд тощо. Ці форми мають специфічні властивості, що змушують створювати для їх аналізу специфічну логічну теорію або модифікувати наявні логічні теорії.

Нормативна логіка досліджує освіту та з'єднання нормативних висловлювань. Інакше кажучи, вона вивчає логічну структуру прескриптивної мови, яка виражає поведінку зі здійснення тієї чи іншої норми. Мета всіх формально-логічних перетворень у сфері розпоряджень й імперативів полягає в аргументуванні норм і вимог, обґрунтуванні їх як безперечних і очевидних.

Розглянемо специфіку правових норм. Почнемо з поняття правової норми.

Для юриспруденції правильне вирішення питання про природу і логічну структуру норм права є однією з найважливіших умов, які забезпечують одноманітність, точне застосування та виконання юридичних законів правозастосувальними органами, установами, організаціями і громадянами.

У сучасній логіці норми – це пропозиції (висловлювання), які виражають, що щось повинно бути здійснене незалежно від того, чи виражене воно категорично або як пропозиція, рекомендація, побажання, заклик тощо. Нормами в широкому значенні є й прагматичні правила, правила спортивних ігор, інструкції щодо вживання продуктів, різні рекомендації.

Зіставлення різних фрагментів природної мови дозволяє виділити низку схожих доречних моментів вживання терміна «норма» в близькому або співпадаючому з уявленням про правову норму контексті (на відміну від інших за формою нормативних актів). По-перше, граматичною формою нормативного висловлювання зазвичай постає імперативна пропозиція (висловлювання), що є прескрипцією, тобто вимога,

яка рекомендує виконання певної дії або утримання від нього. По-друге, до норм в правовому контексті зараховують такі розпорядження, які мають регулятивний загальний характер. По-третє, нормативними в правовому сенсі є розпорядження, порушення яких завжди призводить до несприятливих наслідків (утрат, збитків, погіршення стану справ, санкцій).

Зазначені ознаки слугують чітким критерієм для того, щоб відрізнити правові норми від інших примушувально-регулятивних розпоряджень типу команд, наказів, рішень.

Норма права – це наказане офіційним органом і спрямоване на охорону панівних соціальних інтересів загальнообов'язкове правило поведінки, що регулює взаємини між людьми, організаціями й органами влади. Його невиконання передбачає застосування визначених нормами юридичних санкцій.

Норма права є регулятором особливого роду суспільних відносин, які називають правовідносинами. У правовідносинах праву завжди кореспондує обов'язок, адже будь-яке право передбачає обов'язок, і навпаки.

Правовідносини є фундаментальною юридичною категорією, для яких характерні певні логічні властивості. По-перше, правовідносини між суб'єктами – це завжди двомісне відношення. Символічно його можна виразити як « $x \mathbf{R} y$ » або « $\mathbf{R}(x, y)$ ». Це означає, що попередньому члену правовідношення (x) надається право пред'явити певні вимоги, а на подальший член правовідношення (y) покладено обов'язок задовольнити пред'явлені вимоги.

Правовідношення нереклексивне, тобто « $\neg \mathbf{R}(x, x)$ », адже безглуздо пред'являти до самого себе правову вимогу і приймати обов'язки до її виконання. Корелятивність понять «право» і «обов'язок» слугує показником стійкої асиметричності правовідносин.

Правовідношення належить до нетранзитивних. У будь-якому разі, якщо x знаходиться відносно \mathbf{R} до y , а цей останній в такому ж відношенні до p , то невірно, що x буде відносно \mathbf{R} до p .

Розглядаючи логічні властивості правових норм, розпочнемо з логічного значення істинності правових норм. Насамперед нас цікавлять проходження, сумісність і несумісність правової норми. Значення цих відношень

найчіткіше можна пояснити за допомогою поняття істини і різних функціональних понять. Наприклад, про логічне проходження одного через інше кажуть: якщо останнє істинне, то перше також повинно бути істинним.

Існує думка, згідно з якою норми не мають істиннісного значення, тобто не є ні істинними, ні хибними. Тоді, щонайменше, сумнівно, що одна норма логічно впливає з іншої. Можна припустити, що підстави проходження зовсім не формально-логічного порядку. Для того щоб відповісти на це запитання, варто заздалегідь зробити низку істотних уточнень.

Першим із них буде поділ деонтичних формул на нормативні пропозиції та висловлювання про норми. Їх поєднання може призвести до певних логічних помилок. Висловлювання про норми стверджують або заперечують те, що щось є обов'язковим, дозволеним чи забороненим. Вони вказують, що існує або не існує конкретна норма. Ці висловлювання постають або хибними, або істинними і підкоряються законам звичайної логіки.

Нормативні пропозиції мають приписувальний сенс, тобто за їх допомогою що-небудь зобов'язується, забороняється або дозволяється. Вони не виражають істинні чи хибні висловлювання. У такій інтерпретації деонтичні формули не утворюють клас виразів, де значення істинності має найбільший інтерес.

За певних підстав можна стверджувати, що правові норми адекватно або неадекватно відображають конкретні суспільні відносини, а отже мають статус істинних або неістинних.

Цей підхід постає ключем для знаходження оцінки, що виконує в нормативних висновках роль, аналогічну ролі істинності висловлювань. Оцінку можна назвати нормативною істиною, а відповідну норму – нормативно-істинною. Норма, яка не відповідає запитам і вимогам суспільного розвитку, є нормативно-хибною, а її оцінка – нормативною хибою. Перевірити істинність таких норм можна лише на практиці.

Таким чином, питання про істинність правових норм вимагає чіткого розрізнення гносеологічної та нормативної істинності.

Нормативні оператори «обов'язково», «заборонено» не можуть бути самостійними вираженнями істинності або

хибності, тому що не можна наголошувати на істинності чи хибності виразу «заборонено», якщо невідомо, що саме заборонено. Питання про істинність і хибність нормативної пропозиції може постати лише тоді, коли до нормативного предиката приєднано аргумент, тобто йдеться про пропозицію «повинно бути **p**» (**Mr**).

Mr можна вважати істинним лише тоді, коли ми розуміємо його як висловлювання про те, що відоме **p** повинно бути. Навпаки, щодо норм питання про істинність або хибність не має сенсу говорити, принаймні в гносеологічній інтерпретації. Для прикладу розглянемо нормативну пропозицію «Боржник зобов'язаний виконати борг належним чином в строк». Вона вказує лише на те, як боржник повинен чинити і приєднує до поведінки боржника оператор «обов'язково». Якщо в наведений пропозиції ми маємо на увазі твердження, що боржник зобов'язаний певним чином поводитися згідно з конкретним законом або що така норма міститься в законі, то це істинно або помилково, але зовсім не в нормативному контексті.

Отже, визнання і гносеологічної, нормативної істини стосовно нормативних пропозицій не може допомогти в розкритті системних властивостей правових норм, визначити відношення їх проходження та сумісності.

Необхідно зауважити, що виділення логічного контексту істини є відносно самостійним. Перший контекст стосується значення істинності висловлювання самого по собі, а другий – значення істинності формального зв'язку між висловлюваннями. У дескриптивній логіці осмисленим є вживання обох значень істини. Істинним (або хибним) може бути як висловлювання «Усі студенти юридичного інституту – чоловіки», так і логічний зв'язок між висловлюваннями типу «Йде іспит» і «В залі засідань суду ясно». Причому істинність самого дескриптивного висловлювання визначає й істиннісне значення його логічного зв'язку з іншими висловлюваннями.

Отже, у нормативній логіці перше значення поняття істини неприйнятне. Безглуздо приписувати нормативному висловлюванню «Заборонено здійснювати крадіжки» значення

істинності або хибності, оскільки в нормі лише зафіксовано її існування.

Чи можна вживати поняття істини в іншому значенні? Чи діють в системі норм хоча б прості формально-логічні відношення, однакові з дескриптивною логікою? Таке вживання було осмисленим, адже воно нетривіально пояснює відношення проходження і сумісності норм права.

Система правових норм обов'язково будується на засадах вимог несуперечності, внутрішньої узгодженості всіх нормативних пропозицій (висловлювань). Якщо ми визнаємо застосовність правил дескриптивної логіки до норм, то, наприклад, взаємовідношення суперечливих нормативних пропозицій повинно підкорятися формально-логічним законам, зокрема закону виключеного третього. У цьому полягає вузловий момент усіх міркувань про можливість формально-логічної інтерпретації нормативних систем.

Суперечливі правові норми мають певні особливості. Розглянемо три варіанти виразу несумісності суперечливих нормативних пропозицій.

1. Істинність і помилковість нормативного висловлювання можна подати як взаємозаперечливі значення цих висловлювань у системі норм. Так, якщо за істинність норм буде прийнято її ствердне вживання, то хибним буде її негативне вживання. Наприклад, вирази **Mp** і **$\neg(Mp)$** , коли «стверджується, що повинно бути **p** » і «заперечується, що повинно бути **p** » є несумісними. Третього варіанта бути не може. Отже, в такому разі діє закон виключеного третього, а взаємозв'язок двох суперечливих нормативних висловлювань може бути коректно інтерпретовано через двозначну логіку в сенсі протилежності «істинність – хибність». Таке твердження цілком відповідає природному мисленню.

2. Розглянемо висловлювання **Mp** і **$\neg Mp$** , а саме «повинно бути **p** » і «не повинно бути **p** », де третього варіанта також немає. Закон діє. Обидва висловлювання стверджують: перше стверджує «належність **p** », а в друге – «неналежність **p** ». Їх суперечність підтримується внаслідок того, що вони

вживаються не як нормативні пропозиції (висловлювання), а як такі, що стверджують висловлювання.

3. Порівняємо твердження $\mathbf{M}p$ і $\mathbf{M} \neg p$, тобто «повинно бути p » і «повинно бути $\neg p$ ». Тут третя можливість не виключена, оскільки можна стверджувати, що не повинно бути ні p , ні $\neg p$. Розглянемо пропозиції «Громадяни повинні в час $\mathbf{У}$ виходити з будинку» і «Громадяни повинні в час $\mathbf{В}$ не виходити з будинку». З цих пропозицій не повинно випливати жодне інше, оскільки громадяни, за нашим правилом, в час $\mathbf{У}$ можуть вільно виходити з будинку або залишатися в ньому. Вказані норми $\mathbf{M}p$ і $\mathbf{M} \neg p$ без сумніву є суперечливими, однак їх взаємовідношення не передбачає дію закону виключеного третього.

Важливо зазначити, що хоча за формою висловлювання $\mathbf{M}p$ і $\mathbf{M} \neg p$ однозначно є суперечливими, їх також можна зрозуміти як самостійні неузгоджені в деякій нормативній системі норм, одна з яких не просто заперечує іншу. Тому норми $\mathbf{M}p$ і $\mathbf{M} \neg p$ не виключають іншу можливість, що вказує на специфічну для нормативної логіки проблему, яка в сфері права набуває практичного значення. Це проблема розуміння суперечності або несуперечності нормативних систем і права загалом.

Отже, по-перше, у двох варіантах йдеться про звичайну дескриптивну логіку, в якій пропозиційними змінними постають висловлювання про норми. Їх внутрішня структура абсолютно не впливає на характер логічних зв'язків. У третьому варіанті продемонстровано власне нормативну логіку, де замість закону виключеного третього діє правило несумісності суперечливих нормативних пропозицій. Це правило має в правовій сфері важливе значення. Його порушення передбачає послаблення законності й юридичних гарантій для громадян. Воно не є носієм характеру логічного закону, аналогічного законам загальної формальної логіки, однак постає категоричною правовою вимогою, постійне виконання якої є невід'ємною частиною та передумовою забезпечення бажаного рівня правопорядку.

Таким чином, немає раціональних підстав заперечувати застосовність правил і законів логіки висловлювань в їх дійсному значенні до нормативних пропозицій.

Контрольні запитання до розділу

1. Що таке судження як структурна форма мислення?
2. Які основні риси простого судження?
3. Які основні риси складного судження?
4. Які ви знаєте види та семантичні таблиці складних суджень?
5. Опишіть логічні властивості правових норм.

Задачі

1. Вкажіть, якою буквою позначають частковостверджувальне судження:

- а) А;
- б) Е;
- в) О;
- г) І.

2. Оберіть найбільш правильну характеристику відношення за істинністю між загальностверджувальними і одиничним стверджувальними судженнями:

а) обов'язково перебувають у відношенні суперечності (контрадикторності);

б) обов'язково перебувають у відношенні протилежності (контрарності);

в) можуть перебувати у відношенні суперечності (контрадикторності);

г) можуть перебувати у відношенні протилежності (контрарності);

д) можуть перебувати у відношенні часткової сумісності (підконтрарності).

3. Вкажіть, яким є за кількістю та якістю судження: «Особливо небезпечні державні злочини належать до тяжких злочинів»:

- а) частковостверджувальним;
- б) частково заперечним;
- в) загальностверджувальним;
- г) загальнозаперечним.

4. Вкажіть, яка формула виражає логічну структуру судження «Студенти встають, коли викладач входить до навчального приміщення»:

- а) $A \rightarrow B$;
- б) $A \leftrightarrow B$;
- в) $A \vee B$;
- г) $A \underline{\vee} B$;
- д) $A \wedge B$.

5. Вкажіть, які логічні сполучники використано в судженні «Якщо судом у кримінальній справі винесено вирок, то застосовується кримінальне покарання, але термін відбування покарання в місцях позбавлення волі може бути за певних умов скорочений»:

- а) кон'юнкції;
- б) строгої диз'юнкції;
- в) нестрогої диз'юнкції;
- г) імплікації;
- д) еквіваленції.

Розділ IV

ЗАКОНИ ЛОГІКИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

4.1. Загальна характеристика формально-логічного закону

Кожна наука прагне розкрити закони, які регулюють досліджувані нею явища. Закони – це внутрішні, необхідні, загальні та істотні зв'язки між предметами і явищами дійсності. Специфіка законів формальної логіки полягає в тому, що вони є зв'язками внутрішньої структури думок, яка історично сформувалася в процесі практики мислення на основі об'єктивних властивостей і відносин зовнішнього світу.

Формально-логічні закони було виявлено в результаті тривалого вивчення. Спершу дослідження дали змогу встановити, що правильне міркування завжди передбачає виконання таких вимог, як визначеність, послідовність, несуперечність і обґрунтованість. Вони є обов'язковими властивостями правильного мислення в пізнанні істини, елементарно необхідними умовами, за яких результати процесу мислення узгоджуються з реальним станом речей. Вимоги становлять основні принципи, головні риси правильного мислення.

Сучасна символічна логіка завдяки більш широкому використанню формалізації логічних операцій (на відміну від традиційної логіки) і граничному абстрагуванню від конкретного змісту суджень сформулювала нове визначення логічного закону: «будь-яка тотожно-істинна формула визнається законом логіки». Така формула будується лише зі змінних та логічних констант. Прикладами законів логіки можуть бути такі формули: « $\forall S - (\neg P) \leftrightarrow \neg (\exists S - P)$ » (якщо жодне S не є P , то хибно, що деякі S є P); « $\exists S - P \leftrightarrow \neg \forall S - P$ » (якщо деякі S є P , то деякі P є S).

Серед законів формальної логіки виділяють групу основних. Розглянемо критерії їх відмінності від неосновних.

1. Основні закони формулюють найзагальніші та найнеобхідніші умови логічної правильності кожного конкретного зв'язку між думками – визначеність, послідовність, несуперечність і обґрунтованість. Їх можна розглядати в ролі умови самої можливості мислення як пізнавальної діяльності.

2. У формально-логічній теорії ці закони розглядають як аксіоми, оскільки вони виконують роль підстав доведення решти положень теорії, не спираючись на інші формули.

3. Закони, що розглядаються, задають основні логічні оператори і визначають предметні межі їх застосування.

Основними законами формальної логіки є закон тотожності, виключеного третього, несуперечності та достатньої підстави. Вони сприяють правильному ходу мислення, що спрямовано на пізнання реальності, оскільки самі є результатом відображення тих найбільш сталих властивостей і відношень предметів, наявних на практиці.

Названі нами закони часто застосовують в юриспруденції, зокрема в правотворчому процесі.

4.2. Основні принципи і закони правильного мислення

Визначеність і послідовність мислення. Закон тотожності

Зосередимо увагу на першому з основних принципів правильного мислення – принципі визначеності. Його суть полягає в тому, що під час використання певного поняття, ми маємо однозначно уявляти собі його зміст. Висловлюючи будь-яке судження, ми повинні розуміти зміст кожного вжитого слова та логічні зв'язки між ними, зміст судження загалом. Розпочинаючи обговорення того чи іншого питання, необхідно спершу конкретизувати його зміст, домовитись про те, у якому контексті його буде розглянуто.

Так, вимога визначеності відносно судження «Закони не залежать від волі людей» означає, що потрібно уточнити зміст кожного поняття, яке воно охоплює, а також логічний зв'язок між ними. Поняття «закон» було розкрито вище. Поняття «воля людей» інтуїтивно зрозуміле, чого на цьому етапі нам буде достатньо. Також не викликає сумніву і зміст поняття «залежність від волі людей» та логічний зв'язок між поняттями «закон» і «залежність від волі людей». Таким чином, вимога визначеності відносно нашого судження начебто виконана.

Перейдемо до аналізу другої основної риси правильного мислення – послідовності. Послідовність визначають як

закономірний порядок слідування одних думок за іншими, коли нова думка впливає з попередніх. Цей порядок визначають логічні зв'язки між ними. У контексті логіки як науки, послідовність – це незмінність думки під час повторення, що забезпечує логічні зв'язки в міркуванні.

Вона характерна для таких випадків. Якщо в ході міркування використовують певне поняття в тому чи іншому розумінні, то під час повторного його використання цей зміст повинен зберігатися. Якщо ж у процесі міркування неодноразово повторюють те чи інше судження, то воно також повинно зберігати свій первісний зміст. У процесі обговорення певного питання можна досягти послідовності, логічної зв'язності, якщо не відхилятися від цього питання, навмисно або несвідомо не підміняти його іншим, навіть досить близьким питанням.

Розглянемо приклад, коли до наведеного вище судження додамо ще одне: «Конституція – закон». Із цих двох суджень можна вивести третє і отримати певний умовивід. Наприклад:

Закони не залежать від волі людей.

Конституція – закон.

Конституція не залежить від волі людей.

Звісно, отриманий висновок є хибним. Як можна пояснити логічну причину помилки?

Перший засновок (перше судження) вже проаналізовано з точки зору вимоги визначеності. Другий засновок у цьому контексті також не викликає сумніву. Суть полягає в тому, що поняття «закон» тут використано в юридичному розумінні, тобто як норма права, на відміну від першого засновку. Ми визначили його як внутрішній, необхідний, загальний та істотний зв'язок предметів і явищ об'єктивної дійсності. Юридичні закони мають іншу природу, оскільки законодавець встановлює з метою регулювання суспільних відносин. Таким чином, поняття «закон» у кожному із засновків має своє особливе значення.

Наведений приклад відображає порушення послідовності, адже між засновками відсутній логічний зв'язок. Для того, щоб

не відбувалась подібна помилка, потрібно, щоб в обох засновках обране поняття мало таке саме значення. Наприклад:

Закони природи не залежать від волі людей.

Збереження енергії – закон.

Збереження енергії не залежить від волі людей.

Закони права встановлюються людьми.

Конституція – закон права.

Конституція встановлюється людьми.

Визначеність і послідовність дозволяють мисленню уникнути розпливчатості, туманності та неоднозначності. Істинна думка, яка адекватно відображає зовнішній світ, лише тоді може сприяти отриманню нової істинної думки про світ суто логічним шляхом, коли вона зберігає в цьому процесі тотожність (сталість) певного істотного змісту.

Відомо, що предмети і явища світу перебувають в постійному русі, розвитку тощо. Однак кожен предмет і явище природи та суспільства, попри на те, що в ньому відбуваються безперервні зміни, впродовж певного часу зберігає основні риси, які залишаються тотожними, рівними самим собі. Отже, усі предмети і явища мають кількісну та якісну визначеність, відповідно до якої вони належать до певної групи подібних предметів і явищ, виду та роду. Також вони мають певні, властиві лише їм риси, які дають змогу відрізнити їх від інших предметів і явищ. Цю об'єктивну властивість явища чи предмета відображає наше мислення в таких його вимогах, як визначеність і послідовність.

Дві розглянуті вимоги фактично вичерпують зміст закону тотожності, який можна сформулювати так: необхідний логічний зв'язок у міркуванні можливий лише за умови, що кожного разу, коли під час його побудови певна думка повторюється, але зберігає свій первісний зміст.

Підкреслимо, що вимоги закону тотожності є справедливими не лише для понять, а й для суджень. Тотожність судження самому собі передбачає, по-перше, збереження його смислового змісту, тобто змісту тих понять, з яких воно побудовано, а по-друге, його логічного змісту, а саме його логічної будови.

Закон тотожності можна записати формулою « $A \leftrightarrow A$ ». Вище було зазначено, що сучасна формальна логіка визначає закон як формулу, що виражає будову завжди істинного судження. Інакше кажучи, закон логіки – це зв'язок між думками, за якого довільна заміна логічних змінних конкретними за змістом думками завжди сприяє утворенню істинних суджень.

Формула цього закону також є тотожно-істинною. Так, якого б значення ми не надали A , рівність буде збережено. Для прикладу можна було б підставити замість A яке-небудь судження: «І. не винний», «П. – відмінник навчання», «С. – працівник поліції». Ми щоразу будемо одержувати рівність («І. не винний» \leftrightarrow «І. не винний» тощо).

Порушення закону тотожності часто є причиною помилок у міркуваннях та постає основою низки софізмів. Ми можемо самостійно побудувати софізм. Для цього необхідно обрати поняття, що має декілька значень. Потім необхідно скласти два судження, де буде використано це поняття, але в різних значеннях. Якщо ці два судження представити у вигляді засновків умовиводу, то формально із них можна вивести нове судження. Висновок буде або хибним, або безглуздим.

Наприклад, використаємо поняття «метал». Це слово може позначати хімічно чисту речовину, що має низку характерних властивостей (добру електро- і теплопровідність, підвищену пластичність тощо). Також до металів можна зарахувати речовину, що має відповідні фізичні властивості, хоч і є сплавом. Прикладами металів такого роду є сталь, бронза, типографський сплав. Перше судження можна сформулювати так: «Усі метали внесено до таблиці Менделєєва». Відносно хімічно чистих металів це судження є вірним. Другим судженням буде «Сталь – метал». Тут слово «метал» має інше значення. Із цих двох суджень формально можна вивести нове: «Сталь належить до таблиці Менделєєва». Це твердження не відповідає дійсності, оскільки сталь не є хімічним елементом. Якщо людина не знає закони логіки, зокрема закон тотожності, то цей умовивід може стати для неї непоганою логічною задачею.

Необхідно зазначити, що закон тотожності відображено в низці наказів, інструкцій, положень, а також норм, що регламентують діяльність правоохоронних органів.

*Несуперечність думки.**Закони виключеного третього та несуперечності*

Важливим принципом правильного мислення і вимогою до нього є несуперечність. Мислення не повинно містити суперечності. Суперечність – це крайня форма непослідовності. Приклад порушення цієї вимоги наявний в одному з оповідань Шолома Алейхема. Так, один селянин позичив у іншого склянку і через необережність надбив її. Коли власник обурився, то селянин висунув такі заперечення: «По-перше, склянка була надбита, по-друге, я повернув цілу, а по-третє, я взагалі не брав ніякої склянки». Потрібно зауважити, що в багатьох випадках суперечності мають значно серйозніший характер, аніж у наведеному літературному прикладі.

Розглянемо питання про суперечності детально. Припустимо, що ми будемо міркування. У ході цього процесу ми використовуємо два судження, які суперечать одне одному. Наприклад: «П. – досвідчений працівник» і «П. – недосвідчений працівник». Чи можуть ці судження одночасно бути істинними? Одне з них обов'язково буде хибним, однак лише за таких умов:

- 1) в обох судженнях має йтися про ту саму особу;
- 2) потрібно, щоб в обох судженнях йшлося про одну й ту саму службу. Могло бути так, що П. упродовж десяти років працював у патрульно-постовій службі і лише нещодавно його перевели до відділу карного розшуку. Тоді ми маємо право сказати, що він досвідчений працівник патрульно-постової служби, але недосвідчений слідчий;

- 3) обидва судження повинні стосуватись одного й того самого моменту часу. Якщо перше належить до теперішнього, а друге – до минулого, то вони цілком сумісні, тобто можуть бути одночасно істинними;

- 4) в обох випадках досвідченість було оцінено в одному відношенні. Інакше кажучи, досвіду П. як слідчого може бути достатньо для розкриття відносно нескладного злочину, але недостатньо, якщо йдеться про інші, значно складніші справи.

Лише за дотримання цих чотирьох пунктів, тобто за наявності повної визначеності, ці судження справді перебуватимуть у відношенні суперечності, де одне буде

істинним, а друге хибним. У цьому й полягає суть відношення суперечності.

Отже, якщо два судження перебувають у відношенні суперечності, то одне з них буде істинним, друге – хибним, третє виключено.

Це визначення закону виключеного третього. Таким чином, виведене нами положення має в логіці статус закону.

Чому правильне мислення мусить уникати суперечностей? Насправді ми повинні користуватись лише істинними засновками, тобто судженнями, що містять в собі початкову інформацію і з яких в умовиводі отримують результат, висновок. Якщо в процесі побудови міркування виявлено суперечність, то це означає, що серед використаних нами суджень є хибне, а отже висновок також може бути хибним.

Для більш поглибленого розгляду цього принципу позначимо судження «П. – досвідчений працівник» через **A**, а судження «П. – недосвідчений працівник» – **¬ A (не-A)**. Тепер суть відношення суперечності, тобто закон виключеного третього, можна виразити формулою «**A ∨ ¬ A**», яку читають так: істинне або **A**, або **не-A**. Ця формула є тотожно-істинним виразом, тобто за підстановки замість **A** будь-якого конкретного за змістом судження (істинного або хибного) загальне висловлювання буде істинним.

Варто зазначити, що закон виключеного третього не може вказати, яке з поданих суджень є істинним. Це питання розв'язують за допомогою практики, яка встановлює відповідність або невідповідність суджень дійсності. Закон виключеного третього – це формальне правило, згідно з яким, до якої б сфери дійсності не належали досліджувані судження, що суперечать одне одному, вони не можуть бути водночас ні істинними, ні хибними (одне з них істинне, друге – хибне, а третє виключено).

Закон виключеного третього є важливим для всіх сфер наукової та практичної діяльності. Коли доводиться приймати рішення стосовно певного питання, то, якщо воно правильно поставлене, на нього може бути лише правильна або неправильна відповідь (треба діяти так або не потрібно так вчиняти; доведено, що конкретна подія відбулася, або не доведено; певне діяння містить склад злочину чи не містить тощо). Побудова

альтернативних конструкцій за принципом «або – або» є універсальним прийомом логічного мислення, засновком вибору одного судження з двох можливих. Передусім тут потрібно, правильно поставити питання, оскільки це забезпечує наявність вибору між стверджувальною і заперечною відповідями, вказуючи, що правильною є лише одна з них, а не якась третя.

Закон виключеного третього широко застосовують в практиці правоохоронних органів. Юридична точність під час застосування норми права до різних життєвих ситуацій вимагає категоричного вирішення питання про існування чи неіснування певного факту (події): злочин було або не було вчинено, звинувачуваний винний або не винний тощо. Будь-який факт, що стосується і є важливим для справи, встановлено або не встановлено, тобто третього варіанта не буде. Варто наголосити, що стосовно будь-якого питання, пов'язаного з розглядом справи, рішення може бути дано за формулою «або – або».

Зауважимо, що формально-логічну суперечність не варто плутати з діалектичною. Діалектична суперечність – це об'єктивне суміщення та взаємодія в межах єдиного предмета або поняття таких протилежностей, що взаємно виключають і зумовлюють одна одну та поєднуються між собою. Такі протилежності наявні в усіх природних, суспільних і духовних процесах незалежно від нашої свідомості. Вони є внутрішнім джерелом розвитку світу.

Особливе місце серед діалектичних суперечностей належить антагоністичним суперечностям, які передбачають неможливість суміщення обох протилежностей в деякому результуючому синтезі, оскільки одна з них повністю виключає іншу, прагне її перевищити або нівелювати, знищити. Таку суперечність розв'язують лише за формулою «або – або». Принциповою помилкою є спроба знайти певний третій, середній шлях, компроміс, примирення між непримиренними напрямками або сторонами антагоністичної суперечності. Розв'язання антагоністичної суперечності за формулою «або – або, третє виключене» стає неминучим у моменти кардинальних історичних змін. Так, розвиток нашої країни потребує побудови правової держави і передбачає остаточну й безповоротну відмову від повернення до тоталітарного режиму.

Формально-логічна суперечність – це лише зовнішнє абсолютне взаємне виключення стверджувального і заперечного визначень однієї речі або поняття без ототожнення взаємно суперечних сторін, без переходу одного визначення в інше. Така суперечність може існувати лише в міркуванні (до того ж, у неправильному). У необхідності усунення подібних суперечностей полягає раціональність формально-логічного закону несуперечності.

Закон виключеного третього не забороняє мислити суперечності у бутті, але він наполягає на неприпустимості мислення суперечностей суперечливим чином. Ми повинні мислити суперечності в явищах, у суті предметів, а також у взаємодії протилежних тенденцій, оскільки вони існують, не входячи у суперечність з реальністю. Закон виключеного третього підтверджує не те, що в природі немає суперечностей, що не потрібно вивчати суперечності у суті предметів, а те, що, мислячи предмети і явища дійсності, висуваючи судження про них, думка не повинна суперечити істині. Більш конкретно це положення можна виразити так: якщо ми висуваємо судження «Явищам природи притаманні суперечності», то не маємо права висувати суперечливе йому «Явищам природи не притаманні суперечності». Якщо перше судження є істинним, то друге таким бути не може. Якщо ми вважаємо істинним положення, що рух містить в собі внутрішню суперечність, то абсурдно також вважати істинним положення про те, що рух не містить у собі суперечностей. Якщо перші судження істинні, то другі судження суперечать дійсності.

Закон виключеного третього не скасовує суперечностей у дійсності, він зовсім не розв'язує питання стосовно існування в явищах природи суперечності. Він лише стверджує, що істинне пізнання не може здійснитись, якщо наші думки суперечать одна одній, тобто якщо думка, яка відповідає дійсності, стверджується разом з думкою, що суперечить їй. Закон виключеного третього є відображенням у думці того простого факту, що річ або її властивість, коли ми відволікаємося від розвитку, існує або не існує, вона є або її немає.

Потрібно підкреслити, що там, де наявна формально-логічна суперечність, не варто застосувати діалектичний принцип суміщення суперечностей. Справді, дивно б виглядав працівник правоохоронних органів, який, спираючись на діалектичний закон єдності і взаємодії протилежностей, водночас стверджував би, що злочин було і не було вчинено, що крадіжку здійснили, і ні, що підозрюваний винен і не винен.

Формально-логічні суперечності в контексті науки постають рушійною силою (подібно до діалектичної суперечності). Прагнення усунути з науки формально-логічні суперечності шляхом перебудови, щоб зробити теорію придатною до практичного застосування, і труднощі такої перебудови, пов'язані з необхідністю зберігати істотні моменти цієї теорії, досить часто призводять до виникнення нових наукових напрямів.

Критеріями розрізнення діалектичних і формально-логічних суперечностей насамкінець постають практика, суспільно-історична діяльність людей, спрямована на реальне перетворення природи й суспільства. Якщо виявлена суперечність є формально-логічною, то потрібно застосувати закон виключеного третього. Якщо вона має діалектичний характер, то необхідно використати діалектичну логіку, яка охоплює прийоми і способи, що дозволяють прослідкувати рух і формування реальної суперечності та її розв'язання в процесі об'єктивного розвитку речей.

Для прикладу зіставимо судження «Д. – працівник карного розшуку» і «Д. – працівник Державтоінспекції». Навіть якщо в цих двох судженнях йдеться про одну особу, в той самий час і в одному відношенні, вони все одно можуть бути водночас хибними. Те саме можна сказати і про судження: «Протягом останнього місяця всі крадіжки у нашому районі було вчинено вночі» та «Всі крадіжки в нашому районі протягом останнього місяця було вчинено вдень». Останні два судження перебувають між собою у відношенні протилежності, як і перші два.

Порівняємо відношення суперечності та відношення протилежності. Перший варіант передбачає, що ми маємо ствердження чогось і заперечення того ж стосовно одного предмета. Суперечність – це відношення між ствердженням і

запереченням, коли одному предмету приписують якусь ознаку і водночас заперечують її у зазначеного предмета. Якщо два судження приписують одному предмету різні взаємовиключаючі ознаки, але у нього можуть бути ще інші ознаки, то між цими судженнями існує відношення протилежності. Прикладом є перша пара суджень, які було розглянуто вище.

Якщо ж йдеться не про один предмет, а про групу, то в такому разі відмінність між відношенням суперечності та протилежності має певні особливості. Суперечність наявна тоді, коли в одному судженні стверджується наявність у всіх елементів вказаної множини деякої ознаки, а в іншому – заперечується наявність цієї ознаки у деяких із цих елементів. Як приклад можна навести судження «Протягом останнього місяця всі крадіжки в нашому районі було вчинено вночі» і «Протягом останнього місяця деякі крадіжки в нашому районі було вчинено не вночі» (або «Невірно, що протягом останнього місяця всі крадіжки в нашому районі було вчинено вночі»). Принаймні одне з них обов'язково буде істинним. Якщо ж ми приписуємо всім елементам обраної множини відсутність вказаної ознаки і протиставляємо першому судженню таке: «Протягом останнього місяця всі крадіжки в нашому районі було вчинено вдень», то можливим стає варіант їх хибності. Це може бути в разі, коли частину крадіжок було вчинено вночі, а частину вдень. Такі судження перебувають у відношенні протилежності. В такому ж відношенні з першим судженням будуть і судження «Протягом останнього місяця всі крадіжки в нашому районі було вчинено вранці», «Протягом останнього місяця всі крадіжки в нашому районі було вчинено ввечері» тощо.

Відношення суперечності та протилежності – це два різновиди відношення несумісності. Якщо два судження несумісні одне з одним (суперечать або протилежні одне одному), то принаймні одне з них буде хибним. Це положення у логіці має статус закону і називається законом несуперечності (у деяких підручниках його також називають законом суперечності або законом заборони суперечності). Закон несуперечності розкриває суть відношення несумісності подібно до того, як закон виключеного третього розкриває суть відношення суперечності, тобто пояснює, що це за відношення.

Розглянемо тепер питання щодо символічного запису закону несуперечності. Судження, що складають досліджувану пару, будемо позначати через A та $\neg A$ (**не- A**). На передній план виходить несумісність цих суджень і відповідно формула виглядає так: $\neg (A \wedge \neg A)$ (невірно, що A і **не- A**).

Інакше кажучи, A та **не- A** не можуть бути сумісними та одночасно істинними. За підстановки замість A у цей вираз будь-якого конкретного за своїм змістом судження (істинного або хибного) ми обов'язково отримаємо тотожно-істинне загальне висловлювання. Наприклад, підставимо судження «П. – дільничний». Таким чином, одержимо: «Невірно, що П. дільничний і, що П. – не дільничний».

Закон несуперечності безпосередньо пов'язані з тотожністю. Насамперед закон несуперечності негативно виражає ту саму думку, яка в позитивній формі виражена в законі тотожності: якщо $A \in A$ (закон тотожності), то A не є чимось іншим, відмінним від A , тобто не є **не- A** (закон несуперечності).

Проте значення, зміст закону несуперечності не обмежується вираженням у негативній формі змісту закону тотожності. Закон несуперечності має власний зміст. Так, одному об'єкту в той самий час і в одному відношенні не можна приписати дві несумісні ознаки. На одне запитання в тому самому розумінні не можна одночасно відповісти позитивно і негативно. Якщо тому самому об'єкту приписують дві несумісні ознаки, то одну з них в будь-якому разі приписано хибно.

Існує також зв'язок між законами тотожності та виключеного третього. Якщо $A \in A$, то із двох суджень A і **не- A** істинним буде лише одне. Якщо на те саме запитання одночасно і в тому самому розумінні дають і позитивну, і негативну відповідь, то одна з них правильна, друга – хибна, третє виключено.

Закон несуперечності не може вказати, чи є хибними обидва досліджувані судження, чи лише одне з них, а також визначити яке саме. Це формальний принцип, застосовний до будь-якої пари несумісних суджень, незалежно від того, з яким питанням вони пов'язані. Він стверджує, що такі два судження

лише через власну несумісність не можуть бути водночас істинними, оскільки одне з них обов'язково хибне.

Закон несуперечності відіграє важливу роль у розслідуванні злочинів. Одна з основних вимог до формування версії в процесі слідства полягає в тому, щоб під час аналізу комплексу фактичних відомостей, на підставі яких її побудовано, ці дані були сумісні одне з одним, зокрема і з висунутою версією загалом. Наявність такої несумісності одразу повинна привертати увагу представника правоохоронних органів, який розслідує злочин. Проте бувають випадки, коли у версії слідчого, що є, на його думку, правдоподібною, не взято до уваги факти, які з нею несумісні, а правоохоронець продовжує розвивати версію всупереч цьому.

Прикладом положення, до якого можна застосувати закон несуперечності, є алібі. Саме слово «алібі» означає твердження, що особа, яку звинувачують в учиненні злочину, в той момент, коли його було здійснено, перебувала в іншому місці, тобто фізично не могла вчинити цей злочин. Якщо доведено істинність алібі підозрюваного, то доведено і хибність твердження, що він вчинив злочин, оскільки одне й друге несумісні між собою.

Під час судового процесу обвинувач і захисник, позивач і відповідач висувують несумісні одне з одним та суперечливі положення, обстоюючи власні аргументи і піддаючи сумніву аргументи іншої сторони. Таким чином, щоб остаточне рішення суду ґрунтувалось на твердо встановлених і несуперечливих фактах, необхідно ретельно проаналізувати всі обставини справи.

Неприпустимим є суперечності в судових актах. Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України зараховує до обставин, за яких вирок визнають таким, що не відповідає фактичним обставинам справи, істотні суперечності, наявні у висновках суду, викладені у вироку. Якщо висновок експерта буде визнано таким, що суперечить іншим матеріалам справи, то може бути призначено повторну експертизу, яку доручають іншому експерту (групі експертів).

Отже, закони виключеного третього та несуперечності відіграють важливу роль у розв'язанні логічних задач.

Обґрунтованість думки. Закон достатньої підстави

Визначеність, послідовність і несуперечність думок сприяють їх використанню як ефективних засобів подальшого просування до пізнання реальності. Важливим є питання про істинність знання, яке ми здобуваємо, про наявність підстав, що дозволяють вважати його адекватним, і про вагомість таких підстав. У процесі пізнання і практики досить часто в результаті неправильних уявлень або навмисної дезінформації хибні судження вважають істинними, що призводить до помилок. Іноді навпаки істинні відомості вважають хибними. Однак повністю позбутися помилок такого роду неможливо. Наше завдання полягає в тому, щоб їх мінімізувати за допомогою виробленої логікою установки: будь-яку думку визнають істинною лише за наявності достатніх підстав. Так, можна вважати С. причетним до вчинення злочину лише тому, що він рецидивіст і ніде не працює. Якщо мислення відповідає цій установці, то його можна вважати обґрунтованим (доказовим). У логіці зазначена установка має статус закону і називається законом достатньої підстави.

Закон достатньої підстави сформулював Г. В. Лейбніц у XVIII столітті, тоді як інші три основні логічні закони приписують Арістотелю. Однак сам принцип доказовості в європейській науці було введено Фалесом – відомим давньогрецьким мислителем. І це зрозуміло, оскільки наука могла виникнути лише тоді, коли перед знаннями було поставлено вимогу обґрунтованості, а за істину почали приймати лише доведене судження.

Закон достатньої підстави узагальнює абстраговану зумовленість думок і може бути записаний у вигляді загальної формули « $((B \rightarrow A) \wedge B) \rightarrow A$ », де **A** можна вважати істинним лише за наявності **B**, яке постає достатньою підставою для **A**. Цей вираз також є тотожно-істинною формулою.

Суть зазначеного закону можна наочно пояснити на прикладі умовиводу. Бажано, щоб висновок становив істинне

судження, для чого засновки повинні стати достатніми підставами. Можливий і неправильний умовивід. Наведемо приклад.

Усі першокурсники нашої академії повинні вивчати логіку.

П. – першокурсник нашої академії.

П. не повинен вивчати логіку.

Чому цей умовивід неправильний? Можна припустити, що помилка пов'язана з законом несуперечності або виключеного третього. Також можна стверджувати, що висновок суперечить або протилежний засновкам. Очевидно, що з першим засновком висновок цілком сумісний, оскільки судження «П. не повинен вивчати логіку» і «Всі першокурсники нашої академії повинні вивчати логіку» можна вважати одночасно істинними – доки нам не відомо, що П. навчається на першому курсі нашої академії, про що зазначено уже в другому засновку. У нас може скластися враження, що ці судження несумісні лише тому, що ми непомітно для себе вдаємось до допомоги другого засновку, а саме, що П. – першокурсник нашої академії, хоча в першому засновку про це не йдеться.

Так само можна показати, що нема ані суперечності, ані протилежності між висновком і другим засновком. Судження «П. не повинен вивчати логіку» та «П. – першокурсник нашої академії» можна вважати одночасно істинними, доки ми не знаємо, що всі слухачі нашої академії повинні вивчати логіку. Отже, неправильний висновок не є несумісним і з другим засновком. Цей висновок не протилежний і не суперечить ні першому, ні другому засновку, якщо розглядати їх окремо. Судження «П. не повинен вивчати логіку» є несумісним з правильним висновком, який випливає з поданих засновків, а саме – «П. повинен вивчати логіку». Якщо висновок суперечить або протилежний одному із засновків, то умовивід побудовано неправильно. Для того, щоб отримати істинний висновок, лише відсутності такої несумісності недостатньо, оскільки необхідним є виконання вимоги обґрунтованості. Правильно побудований умовивід, що сприяє отриманню істини, регулює саме закон достатньої підстави.

Особливість цього закону полягає в тому, що він не вказує, якою повинна бути підстава в кожному окремому випадку, виражаючи лише загальну вимогу обґрунтованості

конкретного судження. Практика засвідчує, що достатньою підставою для визнання судження істинним можуть бути особистий досвід, факти, постулати, аксіоми, закони, теорії тощо. Не визначає цей закон і кількість підстав, оскільки може вистачити й однієї. Як приклад наведемо уривок з твору «Мертві душі». М. В. Гоголя. Коли Чичиков купував мертві душі у Собакевича, той запросив за них ціну як за живих. «Що він, справді, – подумав про себе Чичиков, – за дурня мене має, чи що» – і додав потім вголос: «“Мені дивно, їй-богу: здається, між нами відбувається якась театральна вистава або комедія, інакше я не можу собі пояснити... Ви, здається, людина досить розумна, маєте відомості освіченості. Адже предмет просто фу-фу. Чого він вартий, кому потрібен.” – “Та ось ви ж купуєте, отже потрібен”. Тут Чичиков закусив губу і не знайшов, що відповісти».

Випадки, коли можна обмежитись однією підставою, іноді характерні й під час розкриття злочинів (злочинця впіймали на гарячому). Проте переважно працівники правоохоронних органів стикаються з ситуацією, коли начебто все зрозуміло (і хто вчинив злочин, і з яких мотивів, і яким способом, й інші обставини справи), однак доказів для порушення кримінальної справи недостатньо.

Характер і кількість підстав визначає конкретна ситуація. Закон достатньої підстави лише твердить, що будь-яка думка, яка претендує на істинність, повинна мати такі підстави, завдяки яким вона не може не бути прийнята як істинна.

Принцип обґрунтованості є важливим для юридичної теорії та практики. Він проходить через всі стадії розслідування і розгляду кримінальних справ, йому підпорядкована вся правоохоронна діяльність загалом. У правовій сфері логічне передуює юридичному, існування останнього в багатьох випадках пояснюють винятково логічною основою. Юридичне є логічно детермінованим. Визнаючи це, ми не можемо брати до уваги, що в слідчому та судовому пізнанні логічне вимагає правового закріплення. Логічний принцип закріплюють юридичним законом і перетворюють його на юридичну вимогу, необхідну умову пізнання об'єктивної істини в справі та дотримання

законності. Закон достатньої підстави відображено у статтях КПК України, де визначено приводи і підстави для порушення кримінальної справи, які регламентують відмову в порушенні кримінальної справи, що формулюють вимоги до судового вироку, котрі визначають порядок пред'явлення обвинувачення, віддання під суд, касаційного перегляду вироків та визначень, а також у статтях, які містять вимоги до свідчень потерпілого, звинувачуваного, свідків, висновків експертів та інших джерел доказів у справі.

Принцип обґрунтованості розуміють ширше, ніж це впливає із закону достатньої підстави. Якщо ми вважаємо певну думку ймовірною або хибною, то для цього потрібні відповідні підстави. Так, презумпцію невинуватості можна заперечити лише шляхом доведення за допомогою встановлених чинним законодавством засобів і тільки за наявності достатніх судових доказів, що стосуються справи і допускаються законодавством, а обов'язок доведення покладено на органи звинувачення.

4.3. Співвідношення логічних та юридичних законів

Розглянемо питання про значення законів логіки для судового дослідження.

Вимоги основних законів мають важливе значення для судового пізнання, юридичної практики, дотримання законності, тому вони спеціально закріплені в процесуальних законах. Це сприяє їх переходу від логічних вимог до категорії юридичних.

Логічні закони в сфері юридичного пізнання набувають форми правових норм. Це є однією з визначальних умов, які забезпечують логічність судового дослідження, логічну сторону пізнання істини під час розслідування злочину і розгляду судових справ.

Так, вимога закону тотожності, яка полягає в тому, що в процесі міркування про певний предмет ми маємо мислити саме його і не підміняти іншим предметом думки. Ця вимога виражена і закріплена, наприклад, у статті основ кримінального судочинства, де передбачено, що «розгляд справи у суді відбувається лише щодо обвинувачуваних і лише з того обвинувачування, з якого вони віддані під суд». По-перше,

закон не допускає розширення кола осіб під час розгляду справи в суді. По-друге, суд не має права виносити вирок, виходячи за ці межі: «Суд, – наголошено в Постанові Президії Верховного Суду України у справі Д., – не має права в процесі розгляду справи виходити за межі початкового обвинувачення без повернення справи на дослідження».

Законодавство і судова практика підкреслює необхідність дотримання під час розслідування та розгляду судових справ вимог закону суперечності. Так, КПК України, перелічуючи умови, за яких вирок визнають таким, що не відповідає фактичним обставинам справи, виділяє безпосередньо дві умови, пов'язані з логічним законом несуперечності: «...за наявності суперечливих доказів, які мають суттєве значення для висновку суду, у вирокі не вказано, на якій підставі суд врахував одні з цих доказів і відкинув інші; якщо висновки суду, викладені у вирокі, мають суттєві суперечності».

Докази, які використовують для формулювання висновків у справі, повинні містити чітку систему фактів без внутрішніх суперечностей. Наявність суперечностей в доказах руйнує їх, робить непридатними для обґрунтування висновків. Кримінальну справу можна вважати правильно розв'язаною, зі встановленою об'єктивною істиною лише за тієї неодмінної умови, що внаслідок дослідження всіх обставин справи та перевірки усіх доказів, суперечності між ними буде усунено. Якщо ж суперечності в доказах за справою залишаються, то висновок слідства й суду щодо питання про подію злочину та винність обвинувачуваного не можна вважати істинним.

Наявність суперечностей у показаннях свідка, потерпілого і обвинувачуваного засвідчує недоброякісність цих свідчень, а тому вони не можуть бути взяті за основу обвинувачування.

Відповідно до закону несуперечності в судовій справі за одним і тим же фактом не може бути двох протилежних висновків експертизи. Наявність суперечностей у висновках експертів виключає можливість визнати їх достовірними доказами. У кримінальних справах із використанням непрямих доказів версія в справі може бути визнана обґрунтованою лише за умови, що буде доведено хибність всіх інших можливих версій, які її заперечують.

Важливе значення в судовому дослідженні має дотримання закону виключеного третього. Суд повинен розв'язувати питання за формою «або – або», оскільки висновки в справі, винесення вироків або ухвали мають бути підкріплені чіткою категоричною відповіддю на запитання про те, чи було вчинено діяння, у здійсненні якого обвинувачують підсудного, чи ні; чи містить це діяння склад злочину, чи ні; чи винний підсудний у здійсненні вказаного злочину, чи ні.

Важливе значення в судовому пізнанні надають закону достатньої підстави. Вимога чіткого обґрунтування будь-якої процесуальної дії, висновків слідства і суду в судовій практиці є не лише логічною вимогою. Закріплена юридичним законом, вона перетворюється на юридичну вимогу, тобто неодмінне пізнання об'єктивної істини в судовій справі та дотримання законності.

Принцип обґрунтованості використовують на усіх стадіях розслідування й розгляду кримінальних справ. Він властивий кримінальному й цивільному судочинству загалом. Жодної процесуальної дії не може бути здійснено і жоден висновок органів слідства й суду не можна вважати достовірним, якщо відсутні достатні на це підстави. Отже, кримінальну справу може бути порушено лише за наявності законних відстав. КПК України, називає підстави на порушення кримінальної справи, чим забороняє порушувати справи за голосливими заявами і здогадами: «справа може бути порушена лише тоді, коли достатні дані, що вказують на наявність ознак злочину».

Згідно з КПК України в разі відсутності підстав для порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя відмовляють в порушенні кримінальної справи. Відмову в порушенні кримінальної справи також потрібно обґрунтовувати.

Справжнє правосуддя не може бути голосливим. Кожен факт, який є значущим для справи, та обставина розглядуваного злочину повинні бути доведені. Лише за умови їх доведення такі факти можна використати як основу судового вироків або ухвали. Обвинувальний вирок може бути винесений лише за повного доведення події злочину та винності підсудного. Відповідно до згаданого Кодексу вирок суду має бути законним і обґрунтованим.

Необґрунтований вирок вважають незаконним. Суд в ухвалі має викласти не лише свої висновки, а й пояснити, на якій підставі він дійшов саме такого висновку. За наявності суперечностей доказів у справі суд не може довільно зважати одні та відкинути інші. Він має обґрунтувати, чому одні докази суд приймає як достовірні, а інші відкидає як неправильні. Під час винесення виправдувальної ухвали суд має вказати, чому висунуте підсудному обвинувачення визнане неспроможним, чому відкинуто докази, на яких воно ґрунтувалося та чим заперечуються положення обвинувального висновку. Суд може відкинути обвинувачення та виправдати підсудного лише вказавши підстави, через які він не визнає наявні докази.

Важливе значення вимозі обґрунтованості надають під час обвинувачування, віддачі під суд, касаційного перегляду присудів і ухвал тощо. Так, згідно з КПК України, особу може бути притягнуто як обвинувачену лише «якщо в наявності є достатньо доказів, що вказують на здійснення злочину певною особою...». Відповідно до чинного законодавства лише за наявності достатніх підстав для розгляду справи у суді, виносять ухвалу про віддання обвинувачуваного під суд. Присуд у касаційному порядку може бути скасовано або змінено лише на підставі, зазначеній у законі.

Дотримання вимог закону достатньої підстави має важливе значення також під час оцінки свідчень свідка, потерпілого, обвинувачуваного, висновку експерта та інших джерел доказів. Так, відповідно до КПК України, «не можуть бути доказами повідомлені свідком дані, джерело яких невідоме». Вирок суду, винесений на підставі таких заяв, є необґрунтованим і підлягає анулюванню. Не може бути взято за основу обвинувачування і визнання обвинувачуваним своєї вини, якщо воно не підтверджено комплексом наявних у справі доказів. Так само голослівне заперечення підсудним своєї вини не можна розглядати як доказ його безвинності.

Вимога обґрунтування є однією з основних вимог під час оцінки слідством і судом висновку експерта, які мають бути обґрунтованими та переконливими. Експерт у своєму висновку не просто висловлює власне судження, а повинен обґрунтувати його, послатися на конкретні факти, положення науки, за допомогою яких ним зроблено цей висновок. Висновок експерта

має значення для слідства і суду лише тоді, коли він науково обґрунтований.

Розглянемо можливості використання логічних законів під час кваліфікації злочинів.

Суть закону тотожності стосовно кваліфікації злочину полягає в тому, що у процесі доведення наявності в діянні того чи іншого діяння складу злочину, необхідно точно знати всі ознаки цього складу, однозначно їх розуміти і постійно мати на увазі саме ці ознаки, а не які-небудь інші. Під час кваліфікації потрібно строго дотримувати вимоги закону тотожності: не міняти предмет доведення, не змішувати різні поняття, не використовувати різні визначення одного і того ж поняття тощо.

Не дивлячись на очевидність вимог закону тотожності, його умови в процесі кваліфікації злочинів нерідко порушуються. Ці порушення переважно зводяться до двох логічних помилок – підміни поняття та тези.

Підміна поняття передбачає, що замість потрібного уживається інше, зовні схоже поняття. Найбільш типовим випадком підміни понять є довільне вживання деяких юридичних термінів, помилкове визначення понять. Особливу увагу необхідно приділяти висловлюванням свідків, потерпілих та інших осіб, які не мають юридичної підготовки і тому найчастіше допускають підміну правових понять. Так, громадянка Н. у своїй заяві на ім'я начальника поліції просила притягти громадянина О. до кримінальної відповідальності за розбій, оскільки останній вихопив у неї з рук сумочку з грошима і втік. Тут не лише викладено фактичну сторону справи, а й зроблено спробу кваліфікувати скоєне. Очевидно, що громадянка Н. має хибне уявлення про поняття «розбій», що не ґрунтується на законі. Під час розслідування кримінальної справи та кваліфікації злочинів необхідно передусім об'єктивно встановити обставини вчиненого злочину, після чого роз'яснити зацікавленим особам значення окремих юридичних понять і відповідну кримінально-правову оцінку скоєного. В цьому випадку дії винного потрібно було кваліфікувати як грабіж, а не розбійний напад, що передбачає відповідні правові наслідки.

Іноді причиною підміни понять є деякі особливості мовного виразу, а саме вживання в міркуваннях омонімів і синонімів. Омоніми – це слова, однакові за звучанням, але

різні за змістом (наприклад, «акт» – документ і «акт» – дія). Синоніми відображають певні відтінки властивостей предмета, тому під час вибору слів-синонімів у процесі кваліфікації потрібно враховувати їхні особливості. У процесі офіційної кваліфікації злочинів помилки, пов'язані з уживанням омонімів і синонімів, майже не зустрічаються. Їх частіше допускають в неофіційній кваліфікації, серед іншого у висловлюваннях учасників розгляду справи.

Для виключення логічних помилок, пов'язаних з підміною поняття в процесі кваліфікації злочинів, необхідно точно з'ясувати сенс кримінально-правових понять, які є важливою передумовою правильної кваліфікації злочинів.

Підміна тези – це логічна помилка в процесі доказу і спростування, коли доводиться або спростовується не висунуте положення, а інше, і висновок поширюється на це положення. У результаті такої помилки всі докази, які використовують для обґрунтування висунутої тези, є або недостатніми, або такими, що не стосуються предмета доведення. Наприклад, якщо в ході судового розгляду будується доведення вчинення громадянином А. злочину, то й зібрані у справі докази повинні встановлювати чи спростовувати факт скоєння злочину громадянином А., але не іншою особою.

У процесі кваліфікації предметом доведення є склад злочину, який встановлюють в діях конкретної особи. Це те, що підлягає доведенню. В разі, якщо слідчий в процесі кваліфікації або дослідження доказів допустить підміну тези, то це призведе до юридичної помилки. Наприклад, почавши доводити наявність в діях посадовця складу привласнення ним чужого майна шляхом використання службового становища, фактично можна довести лише зловживання посадовими повноваженнями. Якщо на цій підставі дійти висновку про доведеність розкрадання, то це буде типовим випадком підміни тези під час кваліфікації.

Суть зазначеної помилки полягає в тому, що після формулювання однієї тези, яка підлягає доведенню, слідчий привів систему доказів, котрі обґрунтовують іншу тезу.

Звернемось до закону несуперечності. Так, судження «Обвинувачений 21 квітня о 20⁰⁰ вчинив вбивство з хуліганських спонукань» і «Обвинувачений 21 квітня о 20⁰⁰

вчинив убивство з корисливих мотивів» – протилежні. Очевидно, що одне з них обов'язково є помилковим, а інше може бути помилковим або виявитися істинним. Якщо буде доведено, що у вказаний час обвинувачений учинив убивство не з хуліганських спонукань, то це і не буде означати, що він вчинив його з корисливих мотивів. Закон несуперечності підказує, що злочин, можливо, було здійснено з інших мотивів, зокрема з ревнощів. Таким чином, закон несуперечності дозволяє виявити суперечності в кваліфікації злочинів, її неповноту, односторонність.

Застосування закону несуперечності передбачає дотримання низки умов. Головна з них полягає в тому, що висловлювані думки повинні бути протилежними, тобто одна з них повинна стверджувати щось одне, а інша – щось протилежне про одну і ту саму подію, розглядувану в одному і тому ж контексті. Якщо подію подано в різних контекстах, то закон несуперечності в такому разі не застосовний. Наприклад, неодноразове скоєння злочину можна розглядати як конструктивну ознаку конкретного складу злочину або як обставину, що обтяжує покарання.

Немає суперечності в думках, які стосуються різних злочинів, ознак складів злочинів тощо. Наприклад, стосовно контрабанди і розкрадання поняття «великий розмір» може виражатися різною грошовою сумою. У твердженнях, передбачених статтями щодо контрабанди і розкрадання, немає суперечності відносно змісту поняття «великий розмір», оскільки вони стосуються різних злочинів.

Не містять суперечності думки про один предмет, який розглядається у різний час. Наприклад, немає суперечності в думках, де стверджено, що підсудний учинив викрадення автомобіля без насильства і з насильством, небезпечним для життя, якщо йдеться про злочини, здійснені у різний час.

Закон несуперечності нерідко порушують в процесі збирання і оцінки доказів. Це призводить до помилкової кваліфікації. Так, під час розслідування кримінальної справи про неумисне заподіяння громадянину М. тяжких ушкоджень слідчий зосередив свою увагу лише на двох припущеннях, які певним чином можна підтвердити зібраними у справі доказами. Відповідно до першої думки, винний Д. заподіяв М. тяжкі тілесні

ушкодження в стані сильного душевного хвилювання. Друга думка зводилася до того, що Д. вчинив замах на вбивство. Проте дві протилежні думки про один і той же об'єкт, узятий в один і той самий час в одному місці й відношенні, не можуть бути одночасно істинними. Отже, слідчий встановив: на момент скоєння злочину Д. не перебував в стані сильного душевного хвилювання. На цій підставі він дійшов висновку, що Д. вчинив замах на вбивство. Помилка слідчого полягала в тому, що правильно виключивши одну з протилежних думок, він не врахував, що друга думка також може бути як істинною, так і хибною. Він не досліджував третю можливість кваліфікації дій винного, наприклад, як умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень.

Правильне використання закону несуперечності в процесі кваліфікації злочинів дає змогу усунути суперечності щодо зібраних у справі доказів, які стали основою кваліфікації, правильно оцінити протилежні думки і зрештою дати вірну кримінально-правову оцінку скоєному.

Згідно з законом виключеного третього, дві думки, які суперечать, не можуть бути одночасно хибними, одна з них обов'язково істинна, а інша – хибна, третя думка виключена.

Перейдемо до його аналізу. Так, думці «Рішення суду засноване на законі» суперечить думка «Рішення суду не засноване на законі». Тут немає місця третій думці, які-небудь інші варіанти думок за цих обставин є виключеними.

Багато положень кримінального закону сформульовано за принципом закону виключеного третього. Так, відповідно до КК України, кримінальній відповідальності підлягає лише особа, винна в скоєнні злочину, тобто така, яка умисно чи через необережність вчинила передбачене чинним законом суспільно небезпечне діяння. У контексті закону виключеного третього це положення означає: або буде встановлена винність особи в здійсненні передбаченого законом суспільно небезпечного діяння, або підстави кримінальної відповідальності відсутні. В процесі кваліфікації злочинів закон виключеного третього слідчий спрямовує увагу на пошук відповіді на запитання: чи містять дії винного склад цього злочину, чи ні? Фактично процес кваліфікації злочинів складається з послідовного застосування закону виключеного третього на кожному етапі кваліфікації (Є ця особа суб'єктом даного злочину чи ні?

Здійснено злочин умисно чи ні? Здійснено було посягання на власність чи ні?). Саме за цим законом будується програма кваліфікації злочинів. На відміну від закону несуперечності тут немає місця третьому рішенню, іншій кваліфікації. Закон виключеного третього уточнює та конкретизує положення закону несуперечності. Він також вимагає послідовності й несуперечності мислення під час кваліфікації злочинів. Проте цей закон застосовують лише до суперечливих думок. Дві думки називають суперечливими, якщо в одній стверджено щось про який-небудь предмет, а в іншій те саме заперечено про той самий предмет, який розглянуто в тому ж часі та відношенні, а третє виключено. Протилежні думки, навпаки, допускають наявність третьої думки. Варто зауважити, що коли закон несуперечності дозволяє лише обмежити кількість можливих рішень (вибрати чи відкинути одне з них, маючи на увазі, що решта підлягає подальшій перевірці), то закон виключеного третього дозволяє ухвалити остаточне рішення, адже одне з двох обов'язково є істинним, а третє неможливе.

Закон виключеного третього є важливим у правозастосовній діяльності. В юридичних рішеннях, використовуючи формулу «або – або», доводиться шукати чіткі та недвозначні рішення. Так, від вирішення одного питання (чи є зазначена особа суб'єктом посадового злочину, чи ні), часто залежить те, чи буде скоєне кваліфіковане як посадовий чи як загально кримінальний злочин.

Сам по собі закон виключеного третього не може наштовхнути на думку, яка з двох суперечливих думок істинною, а яка хибною. Тут потрібна практична перевірка кожної думки. Закон лише визначає необхідність дати чітку відповідь, зробити правильний вибір між двома суперечливими думками щодо кваліфікації скоєного. Однак для цього необхідно, щоб відповіді мали дійсно суперечливий характер.

Нарешті, розглянемо закон достатньої підстави. Однією з найважливіших властивостей логічного мислення є його обґрунтованість. Юридичне рішення, зокрема щодо кваліфікації злочину, вимагає обґрунтування, доказів. Суддя та слідчий у своїй діяльності використовують отримані фактичні дані, а також кримінальний закон, наукові положення теорії

кримінального права, керівні роз'яснення Пленумів Верховного Суду України, досвід судової практики.

Закон достатньої підстави формулює вимогу обґрунтованості. Питання ж про те, які аргументи, докази повинні бути підґрунтям рішень, виробляє правова наука і практика.

У кримінальному судочинстві закон достатньої підстави має принципове значення, оскільки він безпосередньо пов'язаний з обґрунтованістю кримінальної відповідальності. Цей закон логіки отримав юридичне закріплення в кримінально-процесуальному законодавстві. Дотримання вказаних норм гарантує, що рішення у кримінальній справі, серед іншого щодо кваліфікації злочинів, будуть достатньо обґрунтованими. Так, КПК України зобов'язує суд, прокурора, слідчого і особу, яка проводить дізнання, вжити всі передбачені законом заходи для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Вирок суду повинен бути законним й обґрунтованим. Якщо не доведено участь підсудного в здійсненні злочину, то ухвалюється виправдувальний вирок.

Закону достатньої підстави потрібно строго дотримуватися на всіх етапах кваліфікації скоєного: під час встановлення фактичних обставин справи, виділення юридично значущих ознак, визначення всіх можливих варіантів кваліфікації за наявних обставин, встановлення групи суміжних складів злочинів і обґрунтування конкретного складу злочину. Посилання на недостовірну інформацію на будь-якому етапі може призвести до помилки. Так, Н. звинувачували в здійсненні зухвалих хуліганських дій. Слідчий направив справу в суд, всебічно не перевіривши, який психічний стан був у Н. на момент скоєння злочину. Інакше кажучи, він порушив закон достатньої підстави. Під час судового розгляду було проведено судово-психіатричну експертизу, на підставі якої суд дійшов обґрунтованого висновку, що у момент здійснення суспільно небезпечного діяння Н. перебував в стані неосудності та кримінальної відповідальності не підлягає. Правильне застосування судом закону достатньої підстави дозволило уникнути серйозної юридичної помилки.

Творчому застосуванню закону достатньої підстави в практичній діяльності юриста сприяє обізнаність щодо нормативного матеріалу, теоретичних положень і судової практики.

Логічні закони в процесі юридичного аналізу використовують в системній єдності. Їх застосовують в тісному взаємозв'язку, а в комплексі вони охоплюють всі сторони розумової діяльності юриста. Дотримання цих законів у практичній діяльності сприяє отриманню несуперечливих, обґрунтованих висновків у справі, спрямованих на правильну юридичну оцінку подій та встановлення істини.

Насамкінець потрібно підкреслити, що всі розглянуті принципи і закони логіки становлять фундамент професійного мислення працівника правоохоронних органів.

Контрольні запитання до розділу

1. Що таке закон формальної логіки?
2. Які ви знаєте основні формально-логічні принципи?
3. Які ви знаєте основні формально-логічні закони?
4. Як пов'язані між собою основні принципи та закони формальної логіки?
5. Як співвідносяться логічні та юридичні закони?

Задачі

1. Знайдіть ту пару понять, яка задовольняє вимоги закону тотожності:
 - а) педагог, учитель;
 - б) музика, симфонія;
 - в) крадіжка, таємне привласнення чужого майна;
 - г) літак, аероплан;
 - д) укріплення, фортеця.
2. Встановіть, який закон розкриває суть відношення протилежності (контрарності):
 - а) закон тотожності;
 - б) закон несуперечності;
 - в) закон виключеного третього;
 - г) закон достатньої підстави.
3. Вкажіть формулу закону достатньої підстави:
 - а) $A \equiv A$;
 - б) $((B \rightarrow A) \wedge B) \rightarrow A$;
 - в) $A \vee \neg A$;

г) $\neg (A \vee \neg A)$ (\neg означає заперечення).

4. Оберіть з наведених таку групу, в якій одне судження достатньо обґрунтовується іншим (іншими):

- а) дельфін – ссавець;
- б) Р. гідний іменної стипендії;
- в) дельфін дихає легенями;
- г) Р. вчиться непогано;
- д) у Р. погане матеріальне становище.

5. Оберіть серед наведених думок таку пару, до якої можна застосувати закон несуперечності та не можна застосувати закон виключеного третього:

- а) деякі свідки у цій справі засвідчили правду;
- б) жоден свідок у цій справі не засвідчив правду;
- в) деякі свідки у цій справі не засвідчили правду;
- г) один свідок у цій справі засвідчив правду;
- д) усі свідки у цій справі засвідчили правду.

Розділ V УМОВИВІД ЯК ФОРМА МИСЛЕННЯ

5.1. Загальна характеристика умовиводу

Під час розгляду попередніх тем було з'ясовано, що за допомогою понять у думці фіксують ті чи інші класи об'єктів (або їх відношень) шляхом визначення істотних ознак, які відрізняють їх від інших класів. Самі ці відношення між поняттями, які фіксують предмет думки, та поняттями, що відображають наявні або відсутні ознаки даних предметів, виражають за допомогою суджень.

Якщо йдеться про встановлення відношень між судженнями для виведення нового знання, елементи якого або іманентно містяться в наявних вихідних знаннях, розширюють або доповнюють останні, то ми маємо справу з умовиводом. На відміну від поняття та судження, умовивід є логічною операцією, завдяки якій з однієї або декількох думок виводять нову думку.

У загальному розумінні умовивід можна визначити як логічну операцію, за допомогою якої виводять нове судження (висновок) з одного або декількох відомих суджень (засновків) шляхом застосування до них логічних правил виведення.

До структури умовиводу належать засновки, висновок і вивід. Засновки – це раніше відомі судження, на підставі яких доходять висновку. Висновок – нове судження, отримане в результаті зіставлення засновків. Вивід – це логічний зв'язок між засновками і висновком. Також за своєю структурою засновки та висновки можуть бути як простими, так і складними судженнями.

Визначимо структуру умовиводу на прикладі.

Якщо поняті не запрошені, то процесуальний порядок не дотримано.

Поняті не запрошені.

Процесуальний порядок слідчої дії не дотримано.

У цьому прикладі (умовиводі) перші два судження будуть засновками, а третє судження – висновком. Риска, що відокремлює засновки та висновок символізує вивід.

Варто зауважити, що не важливо в якому порядку розташовані засновки і висновок. Головним в умовиводі є те, що висновок породжений із засновків. Отже, в будь-якому разі, засновки логічно передують висновку. Наведений приклад умовиводу є розгорнутим записом акту мислення. Такий спосіб мислення постає виразним і зручним для логічного аналізу, проте зазвичай ми так не говоримо. Деякі люди можуть висловлюватись у формі повних умовиводів, прагнучи підкреслити правильність свого мислення.

У часи Середньовіччя в європейських університетах досить часто проводили публічні диспути. Одна група доводила істинність певних положень формально коректними умовиводами, а інша – спростовувала ці положення, використовуючи повні умовиводи. Наше мислення створює певні ланцюги умовиводів. Під час висновку, ми пропускаємо, залишаємо в неявному вигляді проміжні ланки міркувань. Важливу роль в наших висновках відіграє інтуїція. Також потрібно зауважити, що вміння записати умовивід у повній формі, унаочнити окремі фрагменти мислення або певним чином зафіксувати безперервний потік думок додає нашим висновкам обґрунтованості та надійності.

5.2. Види умовиводів

Залежно від кількості засновків, що належить до умовиводів, останні розподіляють на безпосередні й опосередковані.

Безпосередніми називають умовиводи, в яких висновок отримують на підставі єдиного засновку. Наведемо приклад.

Всі злочини є суспільно небезпечними діями.

Не вірно те, що існують злочинні дії, які не є суспільно небезпечними.

Цей приклад демонструє перетворення простого загальностверджувального судження на частковозаперечне за допомогою логічного квадрата. Між цими судженнями наявне

відношення суперечності, за якого два судження не можуть бути рівнозначними за своєю валентністю.

Опосередкованими називають умовиводи, що містять в собі два і більше засновків. Розглянемо приклад.

За КПК України вирок суду може бути обвинувальним або виправдувальним.

За даною справою може бути винесений обвинувальний вирок.

Отже, він не може бути виправдувальним.

Оскільки процес отримання нової думки базується на певних правилах і логічних законах, то умовивід, на відміну від поняття і судження, характеризується не адекватністю, істинністю або хибністю, а правильністю чи неправильністю.

Всю множину умовиводів за характером зв'язку між засновками та висновком розподіляють на два види – дедуктивні та недедуктивні (правдоподібні). Назва «дедуктивний умовивід» походить від латинського *deductio* – виведення. Дедуктивні умовиводи передбачають наявність зв'язків між засновками та висновком у вигляді формально-логічних законів, завдяки чому за істинних засновків висновок також завжди буде істинним. Зв'язки за формою між засновками і висновком у недедуктивних умовиводах забезпечують отримання лише правдоподібного висновку за наявності істинних засновках. Отже, правдоподібний умовивід – це умовивід, в якому між засновками і висновком не існує відношення логічного слідування, а наявне відношення підтвердження. Логічне слідування – це відношення, сформоване між засновками та обґрунтовано виведеним з них висновком міркування, що є одним із фундаментальних понять логіки. Виділяють різні види правдоподібних умовиводів, серед яких: індуктивні умовиводи та умовиводи за аналогією.

У контексті традиційної логіки умовиводи класифікують як дедуктивні, індуктивні за напрямом виведення наслідку.

У дедуктивному умовиводі ми переходимо від загального до часткового, а в індуктивному – від часткового до загального. За ступенем обґрунтованості висновку виділяють демонстративні, де висновки необхідно істинні, та недемонстративні (правдоподібні), де висновки імовірно істинні, умовиводи.

Сучасна логіка визначає неможливість отождолення дедукції з переходом від загального до часткового, а індукції – з переходом від часткового до загального. Таким чином, у сучасній логіці використовують інші визначення. Дедуктивний умовивід – це умовивід, який передбачає зв'язок засновків і висновку, заснований на законах логіки і в якому висновок з логічною необхідністю випливає із засновків. Індуктивний умовивід (від лат. *inductio* – наведення) – це умовивід, в якому зв'язок засновків і висновку не спирається на логічний закон, через що висновок випливає з прийнятих засновків і не є логічною необхідністю, а лише певною вірогідністю. Отже, дедукція – це не тільки перехід від загального знання до часткового, а й загалом логічний перехід від однієї істини до іншої, а індукція – це не лише перехід від часткового до загального, а й будь-який перехід від достовірного знання до проблематичного.

Особливо характерними дедукціями є логічні переходи від загального знання до часткового. Наведемо приклад.

Усі люди рівні перед законом.

Усі люди є розумними істотами.

Деякі розумні істоти рівні перед законом.

У процесі міркування іноді деякі умовиводи помилково вважають дедуктивними. Науковці називають їх неправильними дедуктивними умовиводами.

З моменту виникнення логіки як науки однією з її ключових проблем є виведення способів міркування, що відповідають правильним дедуктивним міркуванням. Традиційною логікою не було розроблено достатньо універсальних критеріїв правильності умовиводів, однак науковці виділили чимало окремих типів умовиводів, правильність яких очевидна або може бути обґрунтована за допомогою нескладних міркувань.

Міркування, що ведуть від знання про частину предметів до загального знання про всі предмети, є типовими індукціями, оскільки завжди залишається вірогідність того, що узагальнення виявиться поспішним і необґрунтованим.

Основною функцією індуктивних умовиводів у процесі пізнання є генералізація, тобто отримання загальних суджень. На

засадах індуктивного узагальнення побудовано багато гіпотез у сучасній науці. Важливе місце належить індуктивним висновкам у судово-слідчій практиці. На їх основі формулюються численні узагальнення, що стосуються мотивів, цілей вчинення протиправних дій, способів вчинення злочинів тощо.

Залежно від повноти та закінченості емпіричного дослідження розрізняють два види індуктивних умовиводів – повну та неповну індукцію.

Повна індукція – це умовивід, в якому на підставі наявності ознаки у кожного предмета певного класу формується висновок про її наявність у всього класу предметів. Повну індукцію можна зобразити схематично.

Засновки:

S_1 має ознаку P .

S_2 має ознаку P .

...

S_n має ознаку P .

S_1, S_2, \dots, S_n – становлять клас A .

Висновок:

Отже, всьому класу предметів A притаманна ознака P .

Розглянемо приклади.

1) Свідками за справою Данильченка є громадяни Ковтун, Нильська, Петриненко, Володимирська та Мірошник. У вівторок були допитані свідки Нильська та Петриненко, а наступного дня – всі інші свідки за цією справою. Отже, допитано всіх свідків за справою Данильченка.

2) Під час звільнення поліцейськими заручників, затриманих злочинцями у сутичці, одного бандита вбили, двох поранили, а інші здалися. Жоден із заручників не постраждав. Таким чином, усіх заручників звільнили, а бандитів знешкодили.

Висновок у таких умовиводах роблять на підставі дослідження всіх елементів цього класу, тобто засновки у повній індукції вичерпують клас предметів.

Індуктивні умовиводи такого типу застосовуються лише у тих випадках, коли мають справу із закритими класами предметів: число предметів, що до них належить, є скінченим і повинно легко піддаватися переліченню.

Необхідно зазначити, що повна індукція не є суто індуктивним міркуванням (одним із видів правдоподібних міркувань), адже за її допомогою на підставі істинних засновків можна отримати істинний висновок. Застосовуючи під час побудови міркування схему повної індукції, людина може обґрунтувати достовірне знання. Повну індукцію називають індуктивними умовиводами лише тому, що вона передбачає рух думки від одиничного до загального знання. Це свідчить про те, що поняття індуктивного умовиводу не є досить ясним. Відносно твердим «ядром» правдоподібних способів міркування постає неповна індукція та аналогія.

Неповна індукція – це умовивід, в якому на підставі наявності певної ознаки у частини предметів зазначеного класу роблять висновок про її наявність у всього класу предметів.

Схема неповної індукції має такий вигляд:

Засновки:

S_1 має ознаку P .

S_2 має ознаку P .

...

S_n має ознаку P .

S_1, S_2, \dots, S_n належить класу A .

Висновок:

Отже, всьому класу A , мабуть, належить ознака P .

Неповнота індуктивного узагальнення виражена в тому, що досліджують не всі, а лише деякі елементи або частини класу – від S_1 до S_n .

Розглянемо приклад.

В одному з міст проводили вимірювання радіаційного фону.

У першому, третьому, шостому та сьомому районах показники рівня радіації відповідали нормі.

Всього у місті десять районів.

Було зроблено припущення, що рівень радіації відповідає нормі на всій території міста.

У цьому умовиводі висновок про нормальний радіаційний фон на всій території міста було зроблено на підставі його вимірювання в деяких районах міста. Таким чином, особливість неповної індукції полягає в тому, що нам відомі знання лише про частину предметів класу, які ми поширюємо на всі предмети цього класу.

Неповну індукцію широко використовують в практиці, оскільки логічний перехід у ній від деяких до всіх елементів або частин класу виправдовують об'єктивною залежністю між всезагальним характером ознак та їхньою сталою повторюваністю в досліді для певного роду явищ. Проте індуктивний перехід від деяких до всіх не може претендувати на логічну необхідність, тому що повторюваність ознаки може виявитися результатом простого збігу.

За способом відбору вихідного матеріалу розрізняють два види неповної індукції, а саме шляхом переліку (популярну індукцію) і відбору (наукову індукцію).

Популярна індукція – це умовивід, в якому за допомогою переліку встановлюють наявність певної ознаки у деяких предметів певного класу і на цій підставі роблять висновок про її наявність в усіх предметів зазначеного класу.

Наведений вище приклад можна вважати прикладом популярної індукції. Додатково розглянемо ще один приклад.

Відомо, що всі студенти першої, другої та восьмої груп першого курсу юридичного факультету прибули на сесію.

Отже, можна припустити, що на сесію з'явилися всі студенти юридичного факультету першого курсу.

У цьому прикладі висновок ймовірно істинний, оскільки його зробили на підставі перевірки прибуття на сесію студентів лише трьох перелічених груп, однак не всіх.

Основою висновку в індукції шляхом переліку є повторюваність однорідних фактів за відсутності серед них суперечного випадку.

Популярна індукція визначає перші кроки у розвитку наукових знань. Побудовані на основі популярної індукції узагальнення виконують важливу функцію скеровувальних засад у практичній діяльності людей. Під час розслідування злочинів часто використовують емпіричні індуктивні

узагальнення, що стосуються поведінки осіб, які причетні до злочину. Такі дослідні узагальнення допомагають слідчим, незважаючи на те, що це проблематичні судження.

Неправильне використання популярної індукції може спричинити деякі помилки. За умови, що досліджують лише деяких представників класу, не можна виключати можливість помилкового узагальнення. Прикладом такого помилкового міркування може бути узагальнення: «Усі лебеді білі». Воно довгий час існувало в Європі, оскільки побудовано на відсутності суперечливих випадків. Коли ж у XVII столітті європейці, які прибули до Австралії, побачили чорних лебедів, то це узагальнення було спростовано.

Існує ще одна помилка, що досить часто наявна в індуктивних міркуваннях – поспішне узагальнення, тобто узагальнення без достатніх на те підстав. Такої помилки можна припускати в процесі попереднього розслідування, коли з множини фактичних обставин відбирають лише ті, що на думку слідчого, стосуються справи. Вони підтверджують одну найбільш правдоподібну версію, а інші факти, передусім ті, що суперечать вихідній версії, – ігнорують. Потрібно зазначити, що факти, які суперечать вихідній версії можуть залишатися поза увагою через різні причини. Якщо з множини явищ фіксуються лише ті, які переважають у досліді, і на їх основі будують поспішне узагальнення, то тоді така ситуація свідчить про те, що слідчий потрапив «у полон фактів». Під впливом такої ілюзії в подальших спостереженнях не припускають можливості виникнення суперечних випадків.

Наукова індукція – це умовивід, в якому висновок роблять на підставі відбору необхідних і виключення випадкових обставин.

Залежно від способів дослідження розрізняють індукцію методом відбору (селекції) та методом виключення (елімінації).

Індукція методом відбору, або селективна індукція – це умовивід, в якому висновок про притаманність ознаки класу ґрунтується на знанні про зразок, отриманому за допомогою методичного відбору явищ з різних частин цього класу.

Головною умовою вірогідності індуктивних висновків цього роду є виключення обставин, які роблять випадковим вибір фактів, на яких ґрунтується узагальнення.

Умови підвищення ступеня ймовірності висновків за допомогою селекційної індукції є такими: кількість досліджуваних елементів зазначеного класу повинна бути досить значною; елементи розглядуваного класу повинні бути більш різноманітними, а також їх необхідно відбирати планомірно; ознака, яку вивчають, повинна бути типовою для елементів розглядуваного класу.

Якщо дотримуватись цих умов, то можна не зважати на те, що властивість, яка спостерігається, немає основи у властивостях всього класу і залежить від випадкових обставин. Наприклад, шляхом селекційної індукції відбувається відбір засобів підвищення ефективності правоохоронної діяльності.

Індукція методом виключення, або елімінативна індукція – це система умовиводів, в якій висновки про причини досліджуваних явищ формують за допомогою виявлення підтверджувальних обставин і виключення обставин, що не задовольняють властивості причинового зв'язку.

Такий вид індукції заснований на різносторонньому аналізі досліджуваних явищ і встановленні причинової залежності, виділенні необхідних ознак чи зв'язків предметів. Найважливішими властивостями причинового зв'язку, які зумовлюють методичність елімінативної індукції, є загальність, послідовність у часі та необхідність і однозначність.

Загальність причинового зв'язку означає, що явища дійсності не виникають довільно, незалежно від інших явищ.

Послідовність у часі означає, що причина завжди передуює дії. Проте потрібно враховувати, що «після того», не обов'язково означає «з причини того». Наприклад, у слідчій практиці як причиновий зв'язок іноді помилково тлумачать факт погрози певної особи на адресу іншої та подальше насильство над особою. Однак відомо, що погрози не завжди спричиняють дію.

Необхідність причинового зв'язку означає, що дії можуть здійснюватись лише за наявності причин. Відсутність причини з необхідністю призводить до відсутності дії.

Однозначність причинового зв'язку означає, що кожна конкретна причина завжди спричинює не якусь, а конкретну і відповідну їй дію. Наприклад, ідентичність відбитків пальців на

знарядді вбивства незаперечно свідчить про те, що воно було в руках підозрюваного.

Умовивід за аналогією – це умовивід, у якому роблять висновок про наявність певної ознаки (властивості чи відношення) у предмета (явища, дії), що досліджується, на підставі його подібності з іншим предметом (явищем, дією).

У світі кожний конкретний предмет чи явище, хоча й володіє багатьма властивостями, являє собою не випадкову комбінацію ознак, а певну їхню єдність. Існування і змінювання кожної ознаки завжди зумовлено станом інших сторін предмета чи зовнішніх умов. Саме це зумовлює можливість порівняння одних предметів (явищ, дій) з іншими.

Наведемо приклад про Езопа. Йому хтось сказав: «Про тебе верзуть страшні дурниці», – і переказав усе. На це Езоп відповів: «Убивці – це не ті, хто робить кинджали, а ті, хто застосовує їхні вироби. Так і про мене говорять дурниці не наклепники, а якщо ти використовуєш їхній наклеп».

За характером ознаки, що переноситься, умовиводи за аналогією поділяють на два види – аналогію властивостей та аналогію відношень.

Аналогія властивостей – це умовивід, в якому об'єктом уподібнювання є два схожі предмети, а ознакою, що переноситься, – їхні властивості. Логічною основою перенесення ознак у таких аналогіях постає схожість предметів, що уподібнюються, в суттєвих ознаках. Міркування за аналогією предметів можна зобразити схематично.

Предмет А володіє властивостями а, в, с, е, р.

Предмет В володіє властивостями а, в, с, е.

Цілком ймовірно, що предмет В володіє й властивістю р.

Прикладом такої аналогії є міркування, згідно з яким на Марсі може існувати життя. Таке припущення базується на виявленні властивостей, за якими Марс подібний до Землі (твердження, що природно-геологічні умови обох планетах у перші сотні мільйонів років після утворення Сонячної системи були досить схожі). З огляду на те, що на Землі є життя, можна припустити, що Марс подібний до неї за цією властивістю.

Аналогія відношень – це умовивід, в якому об'єктом уподібнювання є схожі відношення між предметами,

а переносною ознакою – властивості цих відношень. Подамо схему міркування за аналогією відношень.

Предмет А перебуває у відношенні R до предмета В.

Предмет М перебуває у відношенні R 1 до предмета Т.

Цілком ймовірно, що властивості, які є основою відношень А до В і М до Т, також схожі.

Можна навести приклад міркування за аналогією відношень. «Якщо ми зробимо міри покарання більш жорстокими, то безперечно зможемо відвернути певну кількість людей від скоєння відповідних злочинів, так само як високі ціни відвернули б певну частину покупців». Однак зазвичай за аналогією виникає звичка та користування як до високих цін, так і до суворих покарань.

Аналогія відношень є основою методу моделювання, який широко використовують в науці та техніці. Сутність цього методу полягає в тому, що для вивчення конкретного об'єкта-оригіналу конструюють інший об'єкт, який розглядають як його модель. Інакше кажучи, він має подібні до оригіналу суттєві риси. Причому вивчення відношень між параметрами моделі переносять на об'єкт-оригінал. Метод моделювання – це один із засобів конвергенції теоретичного знання з практичним буттям, а також дієвим засобом організації правоохоронної та законотворчої діяльності.

Для того, щоб підвищити ступінь ймовірності висновків у міркуваннях за аналогією потрібно дотримуватись основних правил побудови таких міркувань:

1) повинно бути встановлено якомога більше спільних ознак між предметами, які порівнюються;

2) ознаки, що є основою аналогії, мають бути суттєвими для порівнюваних предметів;

3) необхідно, щоб спільні ознаки предметів, що порівнюються, були різноманітними;

4) спільні ознаки предметів, які порівнюються, і ознаки, що переносяться з одного предмета на інший, повинні бути однотипними.

Оскільки в процесі побудови дедуктивного умовиводу ми приходимо до необхідно істинного знання, то цей вид умовиводів потребує більш детального аналізу.

Окрім простих суджень, для побудови умовиводів використовують складні судження. На відміну від простого категоричного силогізму (де логічний висновок базується на відношеннях між обсягами термінів), в умовиводах цього типу висновок базується на характері логічного зв'язку між судженнями, тобто характері логічних сполучників, за допомогою яких було утворено складні судження. Внутрішню структуру вихідних суджень не враховують.

Умовиводи такого типу часто застосовують, оскільки за дотримання відповідних правил істинності засновків вони гарантують істинність висновку. Також їх включають до теорії доказових висновків.

Класифікація цих умовиводів відбувається на основі видів суджень, що належать до їхнього складу, а саме – суто умовних, умовно-категоричних, розділово-категоричних, умовно-розділових.

Суто умовним умовиводом називають умовивід, обидва засновки і висновок якого є умовними судженнями. Його можна виразити за допомогою схеми.

$$\begin{array}{l} A \rightarrow B, \\ B \rightarrow C \\ \hline A \rightarrow C \end{array} \quad (1)$$

Наведемо приклад.

Якщо свідок Мартиненко говорить правду, то Кринський не міг бути на місці злочину о 21⁰⁰.

Якщо Кринський не міг бути на місці злочину о 21⁰⁰, то він має алібі.

Якщо свідок Мартиненко говорить правду, то Кринський має алібі.

Умовно-категоричний умовивід – це умовивід, в якому одним із засновків є умовне судження, а другим засновком і висновком є категоричне судження.

Розрізняють два основні види умовно-категоричних умовиводів – стверджувальний модус (лат. *modus ponens*) і заперечувальний модус (лат. *modus tollens*).

У стверджувальному модусі засновок, який виражено категоричним судженням, стверджує істинність основи

(антецеденту імплікації) умовного засновку, а висновок констатує істинність наслідку (консеквенту імплікації). Міркування спрямовано від ствердження істинності основи до ствердження істинності наслідку. Такий зв'язок можна виразити схематично.

$$\frac{A \rightarrow B, A}{B} \quad (2)$$

Наведемо приклад.

Якщо під час вчинення злочинного діяння інтелектуальна спроможність особи була відсутня внаслідок хворобливого стану психіки, то особу визнають неосудною.

Встановлено, що під час вчинення цього злочинного діяння в обвинувачуваного Марченка була відсутня інтелектуальна спроможність внаслідок хворобливого стану його психіки.

Отже, обвинувачуваного Марченка визначають неосудним.

Перший засновок – це умовне судження, яке виражає зв'язок основи (якщо під час вчинення злочинного діяння інтелектуальна спроможність особи була відсутня внаслідок хворобливого стану психіки) та наслідку (особу визнають неосудною). Другим засновком є категоричне судження, де стверджено істинність основи умовного судження (встановлено, що під час вчинення цього злочинного діяння в обвинувачуваного Марченка була відсутня інтелектуальна спроможність внаслідок хворобливого стану його психіки). Після визнання істинності основи можна визнати істинність наслідку (обвинувачуваного Марченка визнають неосудним).

У заперечувальному модусі засновок, поданий у вигляді категоричного судження, заперечує істинність наслідку умовного засновку, а висновок заперечує істинність основи. Міркування спрямовано від заперечення істинності наслідку до заперечення істинності основи. Цей модус можна виразити схематично.

$$\frac{A \rightarrow B, \neg B}{\neg A} \quad (3)$$

Подамо приклад.

Якщо смерть потерпілого настає від опіків, то на його трупі мають бути ознаки опіку.

На трупі потерпілого Іванова ознак опіку експертизою не встановлено.

Отже, смерть потерпілого Іванова настала не від опіків.

З наведеного прикладу зрозуміло, що хибність наслідку (консеквенту імплікації) є несумісною з істинною основою (антецедентом). Вона сумісна лише з хибністю основи.

Необхідно зазначити, що можливими є ще два різновиди умовно-категоричних умовиводів:

– від заперечення істинності основи до заперечення істинності наслідку:

$$\frac{A \rightarrow B, \neg A}{\neg B} \quad (4)$$

– від ствердження істинності наслідку до ствердження істинності основи

$$\frac{A \rightarrow B, B}{A} \quad (5)$$

Проте висновок за цими модусами не буде достовірним. Проаналізуємо це на прикладах.

Міркування від заперечення істинності основи до заперечення істинності наслідку може бути практично подано таким чином.

Якщо за рішенням суду особа підлягає кримінальній відповідальності, то вона є злочинцем.

Петров не підлягає кримінальній відповідальності.

Отже, Петров не є злочинцем.

Висновок у такому умовиводі є лише ймовірним, оскільки Петров може як бути, так і не бути злочинцем. Існує чимало підстав, окрім вказаних, за якими особу можна буде кваліфікувати як злочинця. Проте може виявитися, що ця особа взагалі не причетна до вчинення будь-якого злочину. Очевидно, що зробити достовірний висновок на підставі

поданих засновків без опрацювання додаткових відомостей про вказану особу, неможливо.

Розглянемо приклад міркування від ствердження істинності наслідку до ствердження істинності основи.

Якщо в момент вчинення злочину потерпілий під час захисту зламав палець злочинцю, то цей перелом має бути у злочинця.

У підозрюваного Сидорова наявний перелом пальця.

Отже, цей перелом залишив потерпілий.

Варто зазначити, що цей висновок є лише ймовірним, оскільки перелом у Сидорова міг з'явитися за обставин, які не пов'язані з конкретним злочином.

Таким чином, з чотирьох модусів умовно-категоричного умовиводу, які вичерпують всі можливі комбінації засновків, достовірні висновки дають два – стверджувальний (*modus ponens*) та заперечувальний (*modus tollens*). Вони виражають закони логіки і мають назву – правильні модуси умовно-категоричного умовиводу. Інші наведені модуси не забезпечують отримання достовірних висновків. Їх називають неправильними модусами.

Аналізуючи умовно-категоричний умовивід, треба звернути увагу, що основою і наслідком умовного засновку може бути як стверджувальним, так і заперечним судженням. Залежно від цього виділяють чотири різновиди стверджувального модусу. Перший з них уже було розглянуто вище – *modus ponens*. Інші також можна передати схематично.

$$\frac{\neg A \rightarrow B, \neg A}{B} \quad (6)$$

Розглянемо приклад.

Якщо засуджена до позбавлення волі особа, якій було дозволено короточасний виїзд, не повернулася до місця відбування покарання після закінчення строку виїзду, то цю особу карають позбавленням волі на строк до трьох років.

Засуджений до позбавлення волі Риженко, якому було дозволено короточасний виїзд, не повернувся до місця відбування покарання після закінчення строку виїзду.

Отже, він карається позбавленням волі на строк до трьох років.

$$\frac{A \rightarrow \neg B, A}{\neg B} \quad (7)$$

Наведемо приклад.

Якщо неповнолітній вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, то йому не може бути призначено позбавлення волі.

Неповнолітній Мащенко вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

Отже, йому не може бути призначено позбавлення волі.

$$\frac{\neg A \rightarrow \neg B, \neg A}{\neg B} \quad (8)$$

Наприклад:

Якщо дія повністю не підпадає під ознаки складу злочину (наприклад, має лише формальні ознаки), що визначені в законі, то така дія не передбачає кримінальної відповідальності.

Дії Симоненка повністю не підпадають під ознаки складу злочину, що визначені в законі.

Отже, дії Симоненка не передбачають кримінальної відповідальності.

Також можна виокремити чотири різновиди заперечувального модусу, що мають однаковий хід міркування: категоричний засновок заперечує істинність наслідку умовного судження, висновок заперечує істинність основи. Один із таких умовиводів розглянутий вище – *modus tollens*. Наведемо схеми інших трьох.

$$\frac{\neg A \rightarrow B, \neg B}{A} \quad (9)$$

Розглянемо приклад.

Якщо особу, яка підлягає притягненню як обвинувачуваній не встановлено, то попереднє слідство призупиняється.

Попереднє слідство не призупиняється.

Отже, особу, яка підлягає притягненню в ролі обвинувачуваного, встановлено.

$$\frac{A \rightarrow \neg B, B}{\neg A} \quad (10)$$

Подано приклад.

Якщо об'єктивність показань свідка викликає сумніви, то вирок не можна залишати в силі.

Вирок за справою Петрова може бути залишений у силі.

Отже, об'єктивність показань свідка не викликає сумнівів.

$$\frac{\neg A \rightarrow \neg B, B}{A} \quad (11)$$

Розглянемо приклад.

Якщо свідок не може повідомити джерела своєї поінформованості, то фактичні відомості, надані ним, не можуть слугувати доказом.

Фактичні дані, надані свідком, можуть слугувати доказом.

Отже, цей свідок може повідомити джерело своєї поінформованості.

Якщо більший засновок в цього типу дедуктивних умовиводів виражений еквівалентним судженням, то достовірні висновки будуть наявні за всіма чотирма модусами. Їх можна зобразити схематично.

$$\frac{A \rightarrow B, A}{B} \quad (12)$$

$$\frac{A \rightarrow B, \neg B}{\neg A} \quad (13)$$

$$\frac{A \rightarrow B, \neg A}{\neg B} \quad (14)$$

$$\frac{A \rightarrow B, B}{A} \quad (15)$$

Розглянемо приклад умовиводу (12).

Якщо діяння містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, то таке діяння визнають закінченим злочином.

Це діяння містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України.

Отже, це діяння визнають закінченим злочином.

Достовірний висновок можна отримати за будь-яким із наведених модусів, оскільки еквіваленція виражає взаємно однозначний зв'язок суджень **A** та **B**. Інакше кажучи, судження «Якщо діяння містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України» (антецедент) виражає не одну з можливих, а єдину (необхідну і достатню) підставу виведення судження (консеквента) «таке діяння визнається закінченим злочином».

Розділово-категоричним умовиводом називають умовивід, де одним із засновків є розділове судження, а другим засновком і висновком – категоричне судження.

Розрізняють два основні модуси (види) розділово-категоричних умовиводів – стверджувально-заперечувальний модус (лат. *modus ponendo tollens*) і заперечувально-стверджувальний модус (лат. *modus tollendo ponens*).

Стверджувально-заперечувальний модус має менший засновок, який є категоричним судженням і стверджує один зі складників диз'юнкції. Його висновок також належить до категоричних суджень і заперечує другий її складник.

Відповідно до двох різновидів диз'юнкції (строкої та нестрокої) висновки за цим модусом можуть бути як достовірними, так і ймовірними. Достовірним висновок буде, якщо більший засновок виражено виключно-розділовим судженням, тобто судженням строкої диз'юнкції. Якщо цього правила не дотримано, то достовірного висновку отримати неможливо.

Наведемо приклад.

Обвинувачений може бути або виконавцем, або організатором вчинення злочину, або підбурювачем, або пособником.

Сидоров є організатором вчинення злочину.

Отже, він не є виконавцем вчинення злочину.

Висновок в цьому умовиводі є ймовірним, оскільки обґрунтовано заперечувати те, що Сидоров є виконавцем учинення злочину, ми не можемо. Для цього недостатньо наявних підстав. У з'єднально-розділових судженнях істинність одного з диз'юнктивних членів не можна вважати достатньою підставою для визнання хибності інших, адже, якщо два судження розділені нестрогою диз'юнкцією, то це виражає вимогу істинності у крайньому разі одного (а може й більше) судження. Те, що обвинувачений може бути організатором учинення злочину не унеможливорює і того, що він одночасно буде й виконавцем цього злочину.

Отже, висновки в умовиводах (16) і (17) будуть ймовірними, що можна зобразити схематично.

$$\frac{A \vee B, B}{\neg A} \quad (16)$$

$$\frac{A \vee B, A}{\neg B} \quad (17)$$

Розділовий засновок може містити не два, а більшу кількість диз'юнктивів, як у наведеному вище прикладі. Таким чином, (16) та (17) не є схемами дедуктивних міркувань, оскільки висновки у побудованих за ними умовиводах не будуть достовірними.

Якщо ж дотримуватись вищевказаного правила (коли більший засновок умовиводу є строго розділовим судженням), то висновок буде достовірним.

Схеми правильних модусів розділово-категоричного умовиводу матимуть такий вигляд.

$$\frac{A \underline{\vee} B, A}{\neg B} \quad (18)$$

Наведемо приклад.

Висунуту гіпотезу доводять чи спростовують.

Цю гіпотезу доведено.

Отже, її не можна вважати спростованою.

$$\frac{A \vee B, B}{\neg A} \quad (19)$$

Подамо приклад.

Злочин може проявлятися у формі дії або бездіяльності.

Цей злочин вчинено шляхом бездіяльності.

Отже, цей злочин не вчинено шляхом дії.

Заперечувально-стверджувальний модус передбачає наявність меншого засновку, який є категоричним судженням і заперечує один зі складників диз'юнкції, а також висновку, що є категоричним судженням і стверджує другий її складник.

Висновок за цим модусом буде завжди достовірним, якщо дотримано правила: у більшому засновку повинні бути перелічені всі можливі судження – диз'юнкти, тобто більший засновок повинен бути повним (закритим) диз'юнктивним висловлюванням.

Цьому модусу розділово-категоричного умовиводу відповідають чотири схеми побудови розділово-категоричних міркувань. Розглянемо їх схематично з прикладами.

$$\frac{A \vee B, \neg A}{B} \quad (20)$$

Потерпілим визнають особу, якій злочином заподіяно фізичну або майнову шкоду.

Потерпілому не заподіяно фізичної шкоди.

Цей потерпілий зазнав майнової шкоди.

$$\frac{A \vee B, \neg B}{A} \quad (21)$$

Розділовий засновок може містити не два, а три й більше членів диз'юнкції, однак для того, щоб для висновку диз'юнкція повинна бути повною. Наведемо приклад.

Проступки бувають або цивільні, або адміністративні, або дисциплінарні.

Проступок, який вчинив громадянин Никитченко, не є ні цивільним, ні дисциплінарним.

Проступок, який вчинив громадянин Никитченко, є адміністративним.

$$\frac{A \vee B, \neg A}{B} \quad (22)$$

Навмисні злочини вчинюються з прямим чи непрямим умислом.

У цьому злочині не було прямого умислу.

Цей злочин вчинений з непрямим умислом.

$$\frac{A \vee B, \neg B}{A} \quad (23)$$

Розділово-категоричні умовиводи широко застосовують в юридичній практиці, особливо під час побудови та перевірки слідчих версій.

Умовно-розділовим умовиводом називають умовивід, в якому один із засновків є розділовим судженням, а інші – умовними судженнями.

Виокремлюють різні види умовно-розділових умовиводів.

За кількістю альтернатив у розділовому засновку умовно-розділові умовиводи розподіляють на: дилеми (дві альтернативи), трилеми (три альтернативи), полілеми (чотири і більше альтернатив).

Дилеми класифікують за двома основами: характером висновку і його складом. За характером висновку всі дилеми розподіляють на конструктивні та деструктивні, кожна з яких за складом висновку може бути простою чи складною.

Конструктивною дилемою – це дилема, у висновку якої щось стверджується.

Деструктивною дилемою називають дилему, у висновку якої щось заперечується.

Простою дилемою є дилема, висновок якої є простим судженням або його запереченням.

Складною дилемою визначають дилему, висновок якої є складним (розділовим) судженням.

На підставі поєднання вказаних основ поділу дилем виокремлюють просту конструктивну дилему, складну конструктивну дилему, просту деструктивну дилему та складну деструктивну дилему.

Контрольні запитання до розділу

1. Розкрийте поняття «умовивід» як форму мислення, опишіть його структуру та види.
2. Що таке умовно-категоричний силогізм?
3. Що таке розділово-категоричний силогізм?

Задачі

1. Дайте логічну характеристику послідовно першому, другому і третьому умовиводу, обравши елементи відповіді серед наведених нижче.

Елементи відповіді:

- 1) дедуктивний;
- 2) індуктивний;
- 3) демонстративний;
- 4) недемонстративний;
- 5) розділовий силогізм.

Умовиводи для аналізу.

а) У ніч скоєння злочину Науменко не був удома. На місці злочину виявлено його сліди, у нього знайдено викрадені речі, на його плащі залишилися сліди крові, які за групою збігаються з кров'ю потерпілого. Він з потерпілим був у поганих відносинах. Отже, Науменко вчинив злочин.

б) Прості судження за кількістю розподіляють на одиничні, часткові та загальні. Це просте судження не є загальним, отже, воно або часткове, або одиничне.

в) Грабіж – це злочин, він кримінально караний. Розбій – злочин, він також кримінально караний. Решта злочинів кримінально карані. Отже, всі злочини кримінально карані.

2. Скласти формулу запропонованого силогізму, обравши елементи для неї серед наведених нижче.

- 1) $A \rightarrow B$ у засновках;
- 2) $A \vee B$ у засновках;
- 3) B у засновках;
- 4) A у висновку;
- 5) A у висновку.

Якщо особа винна в захопленні заручників, вона є злочинцем.

Шеремет не є злочинцем.

Шеремет не винен у захопленні заручників.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ

Абстрактне мислення – це вища форма активного відображення дійсності, що полягає в цілеспрямованому, опосередкованому, узагальненому відображенні істотних зв'язків між об'єктами реальності.

Відчуття – перша елементарна форма чуттєвого пізнання зовнішнього світу. Відчуття дають безпосереднє відображення дійсності. Предмети і явища навколишнього світу, впливаючи на органи чуття людини, викликають різні відчуття (зорові, слухові, дотикові). Відчуття відображають окремі ознаки, властивості, якості речей, а також сприяють виникненню сприйняття.

Диз'юнкція – вид складних суджень, в яких міститься певна альтернатива. Оскільки сполучник «або», що є аналогом оператора диз'юнкції, має два значення, то диз'юнктивні судження бувають прості та строгі (сильні). Перший варіант диз'юнкції використовують для позначення альтернатив, які не виключають одна одну (вони можуть бути одночасно істинними, але не можуть бути одночасно хибними). Другий варіант диз'юнкції використовують для позначення ситуації, коли ці альтернативи є такими, що виключають одна одну (вони не можуть бути одночасно істинними і хибними).

Еквіваленція – вид складних суджень, які будуть істинними тоді, коли збігатимуться істиннісні значення тих суджень, із яких вони складаються, тобто тоді, коли обидві її частини будуть разом істинні або хибні. Оператор еквіваленції позначають символами \leftrightarrow , \equiv . Аналогом оператора еквіваленції в українській мові є сполучник «якщо і тільки якщо... то...». Екзистенційні судження є окремим видом атрибутивних суджень, в яких ідеться про наявність або відсутність самого предмета думки. Предикат позначається словами «існує» («не існує»), «є» («не є»), «був» («не був») тощо. Елементарні (прості) судження містять у своїй структурі лише один суб'єкт і предикат.

Закони логіки – об'єктивні суттєві зв'язки між формами мислення.

Імплікація (матеріальна імплікація) – складне умовне судження, що складається з двох частин, які можуть бути простими або складними судженнями. Перша частина імплікації є умовою (основою, антецедентом), а друга – наслідком (консеквентом).

Кон'юнкція – це вид складних суджень, які будуть істинними лише тоді, коли всі їхні складові частини (їх може бути дві чи більше) будуть представлені істинними судженнями. Основним аналогом оператора кон'юнкції в українській мові є сполучник «і».

Логіка – це наука про абстрактне мислення, тобто закони і форми правильного мислення.

Логіка висловлювання – це перша складова математичної логіки, що досліджує операції з висловлюванням. У цій логіці можна оперувати з будь-якою пропозицією, про яку можна сказати, що вона істинна або хибна.

Логіка предикатів – розділ математичної логіки, який досліджує операції з висловлюваннями, розчленованими на суб'єкт і предикат.

Метод логіки (формалізація) – це створення формальних аналогів, що відповідають висловлюванню природною мовою. Формалізація призначена для опису міркування та виявлення правильних схем міркування, а також діагностики неправильних міркувань.

Мова – це знакова система, необхідна умова виникнення думки і процесу мислення. За допомогою мови відбувається перехід від сприйняття й уявлення до понять, здійснюється формування та узагальнення, а також конкретизація думки. Мова є основним засобом спілкування людей.

Поняття – це форма мислення, яка віддзеркалює предмет у його суттєвих ознаках.

Судження – це форма мислення, в якій що-небудь стверджується або заперечується про предмет думки.

Сприйняття – це дещо складніша, ніж відчуття, форма пізнання дійсності. Сприйняття є віддзеркаленням предметів і

явищ в їх наочній цілісності. Сприйняття і відчуття є базисом для виникнення уявлень про об'єкти.

Уявлення – це чуттєвий образ тих предметів і явищ, які людина сприймала раніше. Уявлення виникають із чуттєвих сприймань, але, на відміну від них, вони прямо не пов'язані з предметами. Утворення уявлень не потребує безпосереднього впливу речей на органи чуттів у конкретний момент.

Умовивід – це форма мислення, за допомогою якої з одного чи більше суджень виводиться нове судження – висновок.

Формальна логіка – це наука про форми, закони, прийоми і методи абстрактного мислення. Вивчаючи мислення з боку його логічної структури, формальна логіка відхиляється від конкретного змісту думки. Це логіка, що вивчає структуру мислення та досліджує закони, за якими людина будує міркування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнов В. Х. Логіка : навч. посіб. для економістів / В. Х. Арутюнов, Д. П. Кирик, В. М. Мішин. – Вид. 5-е, допов. і перероб. – Київ : КНЕУ, 2012. – 144 с.
2. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов та ін. – Харків : Ксилон, 2001. – 198 с.
3. Гвоздік О. І. Логіка доказування в юрисдикційному процесі : навч. посіб. / О. І. Гвоздік, В. В. Кощинець. – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. – 130 с.
4. Гвоздік О. І. Логічні числення: принципи побудови та застосування в юриспруденції / О. І. Гвоздік. – Київ : Тат, 2003. – 300 с.
5. Гетманова А. Д. Логика : учебник / А. Д. Гетманова. – М. : Омега-Л, 2015. – 368 с.
6. Демидов И. В. Логика / И. В. Демидов. – М. : Юриспруденция, 2002. – 272 с.
7. Жеребкін В. Є. Логіка / В. Є. Жеребкін. – Харків : Основа, 2006. – 256 с.
8. Жоль К. К. Логика / К. К. Жоль. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
9. Жоль К. К. Логика для юристов / К. К. Жоль. – М. : Гнозис, 2004. – 430 с.
10. Жоль К. К. Методы научного познания и логика (для юристов) / К. К. Жоль. – М. : Гнозис, 2001.
11. Иванов Е. А. Логика / Е. А. Иванов. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 416 с.
12. Ивин А. А. Логика / А. А. Ивин. – М. : ОНИКС, 2008. – 336 с.
13. Ивлев Ю. В. Логика для юристов : учебник / Ю. В. Ивлев. – М. : Проспект, 2015. – 272 с.
14. Карамишева Н. В. Логіка : підруч. для студентів-правників / Н. В. Карамишева. – Львів : ПАІС, 2000. – 252 с.
15. Кириллов В. И. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М. : Высшая школа, 2004. – 271 с.
16. Кислюк К. Логіка : конспект лекцій / К. Кислюк. – Київ : Кондор, 2016. – 92 с.
17. Конверський А. Є. Логіка : підруч. для студентів юрид. факультетів / А. Є. Конверський. – Київ : Центр навч. літ., 2004. – 304 с.

18. Конверський А. Є. Логіка традиційна та сучасна / А. Є. Конверський. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 536 с.
19. Малахов В. П. Логика для юристов / В. П. Малахов. – М. : Академический проект, 2009. – 432 с.
20. Михалкин Р. В. Основы логики : учебник и практикум / Р. В. Михалкин. – М. : Юрайт, 2015. – 366 с.
21. Мозгова Н. Г. Логіка : навч. посіб. / Н. Г. Мозгова. – Київ : Центр учб. літ., 2006. – 320 с.
22. Струве Г. Е. Элементарная логика : учебник / Г. Е. Струве. – М. : Либроком, 2015. – 168 с.
23. Титов В. Д. Логическое знание в его социально-исторической детерминации / В. Д. Титов. – Харьков : Регион-информ, 2004. – 260 с.
24. Титов В. Д. Юридическая логика в США / В. Д. Титов. – Харьков : Ксилон, 2007. – 250 с.
25. Логіка : підруч. для студентів вищих навч. закладів / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; за заг. ред. В. Д. Титова. – Харків : Право, 2006. – 208 с.
26. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2009. – 432 с.
27. Хоменко І. В. Логіка для юристів / І. В. Хоменко. – Київ : Юрінком, 2001. – 224 с.
28. Хоменко І. В. Логіка: теорія та практика / І. В. Хоменко. – Київ : Центр учб. літ., 2010. – 400 с.
29. Челпанов Г. И. Учебник логики / Г. И. Челпанов. – М. : Ленанд, 2015. – 264 с.
30. Щербина О. Ю. Логіка для юристів : курс лекцій / О. Ю. Щербина. – Київ : Юрид. думка, 2004. – 264 с.

ДОДАТКИ ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ

Оберіть правильну відповідь із запропонованих варіантів

1. Знайти таку пару термінів, в якій перший виражає поняття, а другий – елемент змісту цього поняття:

- 1) логіка – формальна логіка;
- 2) логіка – наука про форми мислення;
- 3) кодекс – цивільний кодекс;
- 4) конституція – Конституція України.

2. Знайти таку пару термінів, в якій перший виражає поняття, а другий – елемент логічного обсягу цього поняття:

- 1) вирок – винність підсудного;
- 2) обвинувачуваний – учасник судового процесу;
- 3) підсудність – юридична властивість кримінальної справи;
- 4) судове дослідження – безпосереднє судове дослідження.

3. Вказати відношення, в якому перебувають поняття «офіцер» і «слухач»:

- 1) тотожність;
- 2) підпорядкування;
- 3) перетин.

4. Вказати відношення, в якому перебувають поняття «потерпілий» та «особа, якій злочином завдано моральної, фізичної чи майнової шкоди»:

- 1) тотожність;
- 2) підпорядкування;
- 3) перетин.

5. Вказати відношення, в якому перебувають поняття «юрист» і «нотаріус»:

- 1) тотожність;
- 2) підпорядкування;
- 3) перетин.

6. Вказати на помилку, допущену у визначенні: «Логіка – це наука про правильне мислення, а правильним називається мислення, яке вивчає логіка»:

- 1) надто вузьке визначення;
- 2) надто широке визначення;
- 3) коло у визначенні;
- 4) визначення невідомого через невідоме.

7. Вказати на помилку, допущену у визначенні «Криміналістика – це наука»:

- 1) надто вузьке визначення;
- 2) надто широке визначення;
- 3) коло у визначенні.

8. Вказати на помилку, допущену у визначенні «Свідок – особа, яка була присутньою під час учинення злочину»:

- 1) надто вузьке визначення;
- 2) надто широке визначення;
- 3) коло у визначенні;
- 4) визначення невідомого через невідоме.

9. Знайти таку пару термінів, в якій перший виражає поняття, а другий – елемент змісту цього поняття:

- 1) дезертирство – злочин;
- 2) злочин – пограбування;
- 3) пістолет – спусковий гачок;
- 4) кодекс – стаття.

10. Вказати найближчий рід у визначенні поняття «пограбування»:

- 1) злочин;
- 2) викрадення чужого майна;
- 3) відкрите діяння;
- 4) суспільно небезпечне діяння.

11. Визначити тип простого судження «У нашому відділенні кримінального розшуку немає жодного недосвідченого працівника»:

- 1) загальностверджувальне;

- 2) загальнозаперечне;
- 3) частковостверджувальне;
- 4) частковозаперечне.

12. Визначити тип простого судження «Особливо небезпечні державні злочини належать до тяжких злочинів»:

- 1) загальностверджувальне;
- 2) загальнозаперечне;
- 3) частковостверджувальне;
- 4) частковозаперечне.

13. Визначити тип простого судження «Не всі слухачі нашої групи добре навчаються»:

- 1) загальностверджувальне;
- 2) загальнозаперечне;
- 3) частковостверджувальне;
- 4) частковозаперечне.

14. Визначити тип складного судження «За якістю прості судження поділяються на стверджувальні та заперечні»:

- 1) сполучне;
- 2) строго-розділове;
- 3) нестрого-розділове;
- 4) умовне.

15. Визначити тип складного судження «Якщо судом у кримінальній справі винесено обвинувальний вирок, то застосовується кримінальне покарання»:

- 1) сполучне;
- 2) строго-розділове;
- 3) нестрого-розділове;
- 4) еквівалентії.

16. Визначити тип складного судження «Слухачі встають, коли викладач входить до аудиторії»:

- 1) сполучне;
- 2) строго-розділове;
- 3) нестрого-розділове;
- 4) умовне.

17. Вказати формулу, яка виражає логічну структуру судження «Якщо підозрюваний має алібі, то він непричетний до злочину»:

- 1) $A \wedge B$;
- 2) $A \vee B$;
- 3) $A \underline{\vee} B$;
- 4) $A \rightarrow \text{не-}B$.

18. Вказати формулу, яка виражає логічну структуру судження «Якщо шахрайство – це злочин проти власності, то перевищення влади – посадовий злочин»:

- 1) $A \wedge B$;
- 2) $A \vee B$;
- 3) $A \underline{\vee} B$;
- 4) $A \rightarrow B$.

19. Вказати формулу, яка виражає логічну структуру судження «Підсудний може бути винним чи невинним»:

- 1) $A \wedge B$;
- 2) $A \vee B$;
- 3) $A \underline{\vee} B$.

20. Вказати формулу, яка виражає логічну структуру судження: «Щодо підозрюваних було встановлено, що Яценко винен, а Савчук – ні»:

- 1) $A \wedge B$;
- 2) $A \vee B$;
- 3) $A \underline{\vee} B$.

21. Знайти пару суджень, до яких можна застосувати закон виключеного третього:

- 1) «Жоден злочин не вчиняють через необережність» і «Усі злочини вчиняють через необережність»;
- 2) «Кожен курсант НАВС повинен мати форму» і «Жоден курсант НАВС не повинен мати форму»;
- 3) «Усі слухачі нашої групи є офіцерами» і «Деякі слухачі нашої групи не є офіцерами».

22. Вказати, суть якого відношення між судженнями розкриває закон виключеного третього:

- 1) тотожності;
- 2) протилежності;
- 3) суперечності.

23. Вказати, вимоги якого принципу не виражає безпосередньо закон тотожності:

- 1) визначеності;
- 2) послідовності;
- 3) обґрунтованості.

24. Вказати формулу закону тотожності (« \leftrightarrow » означає заперечення):

- 1) $k \leftrightarrow k$;
- 2) $r \vee \neg r$;
- 3) $\neg (n \wedge \neg n)$;
- 4) $((s \rightarrow t) \wedge s) \rightarrow t$.

25. Вказати формулу закону виключеного третього (« \neg » означає заперечення):

- 1) $k \leftrightarrow k$;
- 2) $r \vee \neg r$;
- 3) $(n \wedge \neg n)$;
- 4) $((s \rightarrow t) \wedge s) \rightarrow t$.

26. Вказати, який закон має формулу « $(S \wedge \neg S)$ »:

- 1) закон тотожності;
- 2) закон виключеного третього;
- 3) закон несуперечності;
- 4) закон достатньої підстави.

27. Вказати вимоги якого принципу мислення виражає формула « $((M \rightarrow T) \wedge M) \rightarrow T$ »:

- 1) визначеності;
- 2) послідовності;
- 3) несуперечності;
- 4) обґрунтованості.

28. Встановити, яких принципів і законів логіки не дотримано у міркуванні:

Закони не залежать від волі людей.

Конституція – закон.

Конституція не залежить від волі людей.

1) тут не дотримано принципів визначеності та послідовності, закону достатньої підстави;

2) не дотримано принципів визначеності та несуперечності, закону тотожності;

3) тут не дотримано принципів послідовності та несуперечності, закону виключеного третього;

4) не дотримано принципу несуперечності, законів виключеного третього та несуперечності.

29. Вкажіть правильну характеристику поданого міркування:

На місці злочину виявлено сліди Петренка.

Петренко нещодавно повернувся з місць позбавлення волі.

Петренко ніде не працює.

Петренко купує дорогі речі.

Злочин було вчинено Петренком.

1) тут не дотримано принципу визначеності, тому невідомо, чи дотримано принципу послідовності та закону достатньої підстави;

2) тут не дотримано принципу визначеності, тому невідомо, чи дотримано принципу послідовності; закону достатньої підстави не дотримано;

3) тут наявні визначеність і послідовність, закону достатньої підстави не дотримано;

4) тут наявні місце визначеність і послідовність та дотримано закону тотожності.

30. Вкажіть правильну характеристику поданого міркування:
Дільничний – представник поліції на обслуговуванні дільниці.

Марчук – дільничний.

Марчук – представник поліції на обслуговуванні дільниці.

1) тут не дотримано принципу визначеності, тому невідомо, чи дотримано принципу послідовності та закону достатньої підстави;

2) тут не дотримано принципу визначеності, тому невідомо, чи дотримано принципу послідовності; закону достатньої підстави не дотримано;

3) тут наявні визначеність і послідовність; закону тотожності також дотримано;

4) тут наявні визначеність і несуперечність і дотримано закону тотожності.

31. Із засновків «кожне $M \in P$ » і «кожне $M \in S$ » випливає, що:

1) кожне $S \in P$;

2) деякі $S \in P$;

3) деякі S не $\in P$.

32. Із засновків «жодне M не $\in P$ » і «деякі S не $\in M$ » випливає висновок:

1) жодне S не $\in P$;

2) деякі S не $\in P$;

3) однозначний висновок отримати неможливо.

33. якщо $A \vee B$ та A , то B є:

1) істинним;

2) хибним;

3) невизначеним.

34. Якщо $A \rightarrow B$ та не- A , то:

1) не- B ;

2) B ;

3) B не є визначуваним.

35. Якщо $A \vee B$ та A , то:

1) B ;

2) не- B ;

3) без висновку.

Навчальне видання

БАНДУРА Олег Олександрович;
ГВОЗДІК Олег Іванович;
КРАВЕЦЬ Віталій Михайлович та ін.

ЛОГІКА ДЛЯ ПРАВОЗНАВЦІВ

Навчальний посібник

Комп'ютерна верстка *Я. В. Шумко*

Підписано до друку 23.06.2016. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 9,0. Ум. друк. арк. 8,37.
Тираж 40 прим.
